ΟΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΕΘΝΙΚΟΙ

ΛΙΒΑΝΙΟΣ

Ὑπὲρ τῶν Ἑλληνικῶν Ναῶν

ΕΚΔΟΣΕΙΣ *ἀύραθεν* ΕΠΙΛΟΓΗ

Προλογος

Λιβάνιος: ο πολυγραφότερος συγγραφέας της αρχαιότητας, ο «μεγαλύτερος ρήτορας και σοφιστής του αιώνα του», το «σταθερό πρότυπο ύφους για όλους τους μεταγενέστερους (βυζαντινούς) ρήτορες, δασκάλους και ανθρώπους των γραμμάτων», δάσκαλος ο ίδιος του Μεγ. Βασιλείου, του Ιωάννου Χρυσοστόμου αλλά και του Ιουλιανού. Το τεράστιο σε όγκο έργο του αποτελεί μία από τις σημαντικότερες ιστορικές πηγές της Ύστερης Αρχαιότητας.

Σε μια εποχή που η ανθρωπότητα διάβαινε το κατώφλι του Μεσαίωνα, ο Λιβάνιος υπερασπίστηκε τον ελληνικό πολιτισμό και, παραμένοντας πεισματικά Εθνικός, επέλεξε την οδό της αντιπαράθεσης με τον μισαλλόδοξο σκοταδισμό των πιστών του χριστιανικού δόγματος ...

Στην Ελλάδα, το όνομα και το έργο του παραμένουν εδώ και αιώνες στην αφάνεια και η «επίσημη» φιλολογία τον αγνοεί σκανδαλωδώς...

Στην πολύτομη *Παγκόσμια Ιστορία του Πολιτισμού*, ο Will Durant αφιερώνει στον Λιβάνιο τις παρακάτω γραμμές: «Ο Λιβάνιος ήταν ο σημαντικότερος σοφιστής του τέταρτου αιώνα. Γεννημένος στην Αντιόχεια (το 314 μ.Χ.), εγκατέλειψε τη στοργική του μητέρα για να σπουδάσει στην Αθήνα. Του είχαν προσφέρει για σύζυγο μια πλούσια κληρονόμο αν δεχόταν να μείνει στη γενέτειρά του, όμως ο Λιβάνιος δήλωσε ότι θα αρνιόταν ακόμα και θεά να παντρευτεί, προκειμένου να αντικρύσει της Αθήνας «καπνό αναθρώσκοντα». Τα λόγια των δασκάλων του δεν τα εκλάμβανε ως ιερούς χρησμούς αλλά ως αφετηρίες για τον ίδιο. Μέσα σ' ένα λαβύρινθο σχολών και δασκάλων, στη μόρφωσή του συνέβαλε πάνω απ' όλα ο ίδιος. Αφού δοκίμασε για ένα διάστημα την τύχη του ως δάσκαλος στην Κωνσταντινούπολη και στη Νικομήδεια, επέστρεψε στην Αντιόχεια (το 354) και ίδρυσε σχολή που επί σαράντα χρόνια είχε τους περισσότερους σπουδαστές και τη μεγαλύτερη φήμη σ' ολόκληρη την αυτοκρατορία. Η φήμη του ήταν τόσο μεγάλη, ώστε τραγουδούσαν τους λόγους του στους δρόμους. Μεταξύ των μαθητών του ήταν ο Αμμιανός Μαρκελίνος, ο Μ. Βασίλειος και ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος. Παρ' όλο που ο Λιβάνιος υπερασπιζόταν την εθνική θρησκεία γράφοντας και εκφωνώντας λόγους, και μολονότι πρόσφερε θυσίες στους ναούς, κέρδισε την εύνοια των χριστιανών πριγκήπων... Έζησε πολλά χρόνια μετά τη δολοφονία του φίλου του Ιουλιανού και το τέλος της αναγέννησης του παγανισμού.»

Ο ΛΙΒΑΝΙΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΤΟΥ

Ο Ευνάπιος, σύγχρονος του Λιβάνιου, στους *Βίους Φιλοσόφων και Σοφιστών* γράφει:

«Κυκλοφορούν πολλά βιβλία του Λιβάνιου κι όποιος έχει μυαλό και τα διαβάσει ολόκληρα, έχει να μάθει. Ο Λιβάνιος είχε και μεγάλη ικανότητα να εκφωνεί λόγους πάνω σε ζητήματα πολιτικά· και εκτός από τις πολιτικές αγορεύσεις, με μεγάλη ευκολία και τόλμη συνέθετε και ομιλίες προς τέρψιν του κοινού των θεάτρων. Όταν οι κατοπινοί βασιλείς τού πρόσφεραν το υψηλότερο αξίωμα, καλώντας τον να δεχτεί τον τιμητικό τίτλο του έπαρχου της αυλής, δεν το αποδέχτηκε, λέγοντας ότι η ιδιότητα του σοφιστή είναι ανώτερη. Κι είναι πράγματι αξιέπαινο αυτό, δεδομένου ότι η μόνη δόξα που κυνηγούσε είναι εκείνη που κερδίζει κανείς χάρη στη μόρφωσή του και ότι κάθε άλλη δόξα τη θεωρούσε «δημώδη» και πρόστυχη.

Πέθανε κι αυτός σε βαθιά γεράματα, αφήνοντας σε όλους ένα αίσθημα θαυμασμού προς το πρόσωπό του. Ο γράφων δεν τον γνώρισε προσωπικά γιατί η τύχη, πότε με τον ένα τρόπο και πότε με τον άλλο, πάντοτε έβαζε εμπόδια.»

Ο Λιβάνιος δεν ήταν ιστορικός αλλά αυτό που σήμερα θα λέγαμε φιλόλογος. Δάσκαλος της ρητορικής και σοφιστής, αλλά όχι φιλόσοφος με την αρχαιοελληνική έννοια. Στα πλαίσια του επαγγέλματός του έγραφε αμέτρητα ρητορικά γυμνάσμα-

τα (σώζονται 44), με θέματα εμπνευσμένα από την ιστορία, τη μυθολογία και τα Ομηρικά έπη. Επίσης στα πλαίσια των μαθημάτων του έγραψε πλήθος μικρά δοκίμια.

Οι μεγαλύτερες έγνοιες του Λιβάνιου ήταν η παράδοση κι η ελληνική παιδεία και γλώσσα. Υποτιμούσε επιδεικτικά οτιδήποτε το εξωελληνικό, είτε λατινικό ήταν αυτό είτε ιουδαϊκόχριστιανικό, διατηρώντας μια βαθιά πίστη στις αξίες του ελληνικού πολιτισμού. Είναι χαρακτηριστικό το ότι δεν καταδέχτηκε να μάθει ή να χρησιμοποιήσει ούτε μια λατινική λέξη.

Γράφει ο Ευνάπιος:

«Όταν ανακάλυπτε κάποια ελληνική λέξη που δεν χρησιμοποιούνταν πια κι είχε περιπέσει σε αφάνεια λόγω παλαιότητας, την καθάριζε σαν να 'ταν ιερό ανάθημα και καλλωπισμένη την έφερνε στο φως, στηρίζοντάς την και δίνοντάς της νέο νόημα, σαν τις υπηρέτριες και θεραπαινίδες νεόπλουτης κυρίας που τη βοηθούν να διώξει από πάνω της τα γηρατειά. Γι' αυτό τον εθαύμαζε ο θειότατος Ιουλιανός, όπως τον θαύμαζαν όλοι οι άνθρωποι για την χάρη που είχαν οι λόγοι του.»

Όπως οι περισσότεροι συγχαιρινοί του διανοούμενοι -απ' όσους τυχαίνει σήμερα να γνωρίζουμε- ήταν οπαδός του *νεοπλατωνισμού*. Τίποτα δεν τον συνέδεε με τον *στωικισμό* και -πολύ περισσότερο(!)- με τον *επικουρισμό*: ο Λιβάνιος ήταν ευσεβέστατος, αν και δεν δίσταζε να μέμφεται και να κατηγορεί τους θεούς όταν θεωρούσε ότι ολιγωρούσαν ή ότι ήταν υπεύθυνοι για κάποιο κακό.

Ως Έλληνας διανοούμενος, ο Λιβάνιος δεν διακατεχόταν από κανενός είδους αποστολικό ζήλο* και έτρεφε την ψευδαίσθηση ότι αρκούσε να γίνει κανείς κοινωνός της ελληνικής παιδείας ώστε να αναγνωρίσει την ανωτερότητά της διά βίου. Από την πλευρά τους, οι χριστιανοί έβλεπαν στο πρόσωπο του Λιβάνιου τον ιδεώδη δάσκαλο, εκείνον που θα τους παρείχε τα εφόδια ώστε να ξεφύγουν από την πνευματική μιζέρια και να ανοιχτούν στην κοινωνία ως ισοδύναμοι των εθνικών. Έτσι, από τα χέρια του Λιβάνιου πέρασε ο αξιολογώτερος χριστιανός όλων των εποχών, ο Μέγας Βασίλειος, καθώς και το μετέπειτα «βαρύ πυροβολικό» του χριστιανισμού, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος. Ο τελευταίος δεν δίστασε αργότερα να επιτεθεί στον Λιβάνιο, λούζοντάς τον με βρισιές που μόνο από ένα «χρυσό στόμα» δεν θα περίμενε κανείς να βγουν: «ω μιαρέ... ω ληρόσοφε... άθλιε και ταλαίπωρε.»

Ο Χρυσόστομος βρίζει τον παλιό του δάσκαλο επειδή ο δεύτερος θρήνησε για τον εμπρησμό του ναού του Απόλλωνα στη Δάφνη (βλ. σημεί-

---

* Ο θρησκευτικός αποστολικός ζήλος δεν υπήρξε ποτέ γνώρισμα του ελληνισμού· αντιθέτως, είναι το κύριο γνώρισμα του ιουδαϊσμού και των αιρέσεών του. Τα διάφορα ρεύματα και οι εκφάνσεις του ελληνισμού μπορούν να αντιπαρατίθενται και να μάχονται μεταξύ τους, όμως ο ελληνισμός ως *τρόπος κοσμοθεώρησης και στάση ζωής*, δεν προπαγανδίζεται ώστε να γίνει αντικείμενο *μαζικής πίστης*. Με αυτήν την αλήθεια στάθηκε αδύνατο να συμβιβαστεί ο Ιουλιανός ...

ωση 9, σελίδα 57). Στον λόγο του «Εις τον Άγιον Βαβύλαν», οργίζεται με τον Λιβάνιο που τόλμησε να πει ότι την φωτιά την έβαλε ανθρώπινο χέρι, και υποστηρίζει (ο Χρυσόστομος) ότι το ναό τον έκαψε ο ίδιος ο θεός των χριστιανών. Και συμπεραίνει: «Πράγματι, οι Έλληνες είναι πάντα παιδιά· δεν υπάρχει ώριμος Έλληνας» -κι αυτό επειδή δεν πίστευαν, όπως εκείνος, ότι δράστης του εμπρησμού ήταν ο θεός...

Αντιθέτως, με τον Μέγα Βασίλειο ο Λιβάνιος διατηρούσε ειλικρινή φιλία. Η πυκνή αλληλογραφία τους αποτελεί υπόδειγμα ήθους και ύφους αντιπαράθεσης μεταξύ δύο διανοουμένων που ξέρουν καλά ότι δεν πρόκειται να συμφωνήσουν ποτέ. Και αυτό όχι σε κοινωνικές συνθήκες «εργαστηρίου» -όπως οι σημερινές- αλλά σε έναν κόσμο όπου μαίνονταν οξύτατες συγκρούσεις...

Ο Βασίλειος δεν έπαυε να στέλνει στον Λιβάνιο φτωχούς μαθητές από την Καππαδοκία: «Ιδού σοι και έτερος ήκει Καππαδόκης», του έγραφε. Ο Λιβάνιος διηγείται στον Βασίλειο πώς τελειώνοντας την σιωπηλή ανάγνωση μιας επιστολής του τελευταίου που μόλις την είχε παραλάβει, σήκωσε το κεφάλι και δήλωσε χαρούμενος και χαμογελαστός στους μαθητές του που ήταν μπροστά:

« "Νικήθηκα." "Σε τι πράγμα νικήθηκες;" με ρώτησαν. "Κι άμα νικήθηκες, γιατί δεν είσαι στεναχωρημένος;" "Νικήθηκα στην ομορφιά του λόγου", είπα. "Με ξεπέρασε ο Βασίλειος, μα τον αγαπάω και ευφραίνεται η ψυχή μου".»

Στη συνέχεια, ο Λιβάνιος διηγείται στον Βασίλειο πώς, σαν

καλός φιλόλογος, έβαλε κάποιον και διάβασε την επιστολή μπροστά σε όλους και καταλήγει:

«Έτσι να γράφεις και να με ξεπερνάς. Και καλά λες πως η δουλειά μου (σ.τ.μ.: του δασκάλου) δεν μετριέται με το χρήμα, και ότι είναι αρκετό, αν κάποιος δεν έχει να πληρώσει τουλάχιστο να έχει όρεξη για μάθηση. Γιαυτό και άμα καταλάβω ότι ένας φτωχός αγαπά τη μόρφωση, τον βάζω μπροστά από τους πλούσιους («καν γαρ αίσθωμαί τινα εν πενία λόγων ερώντα, προ των πλουτούντων ούτος»). Κανένας φτωχός λοιπόν ας μη διστάζει να έρθει εδώ, φτάνει να 'ναι φιλόπονος.»

Η μετριόφρων αλλά και φαρμακερή απάντηση του Βασίλειου:

«Τι άλλο θα έλεγε ένας σοφιστής σαν και σένα, που η τέχνη του είναι, όποτε του καπνίσει, να κάνει τα μεγάλα μικρά και τα μικρά μεγάλα; Μια τέτοια επίδειξη μου έκανες. Εκείνη την επιστολή μου την «ρυπώσα» όπως θα τη χαρακτηρίζατε εσείς οι άνθρωποι των γραμμάτων, τόσο την εξύψωσες ώστε δήθεν ηττήθηκες και μου παραχωρείς και τα πρωτεία στο γράψιμο, σαν τους μπαμπάδες που όταν παίζουν με τα παιδιά τους τα αφήνουν να νικάνε για να καμαρώνουν και για να τονώνουν την υπερηφάνεια των παιδιών χωρίς αυτό να τους κοστίζει τίποτα ... το έκανες για να εντυπωσιάσεις τους άλλους ότι βρήκες τη δύναμη, χάριν παιδιάς, να κατεβείς στο επίπεδό μας.

»Μα εγώ, ω θαυμάσιε, είμαι με τη μεριά του Μωυσή και του Ηλία και των μακάριων ανθρώπων σαν κι αυτούς, που

μου λένε τα δικά τους σε γλώσσα βαρβαρική· και τα δικά τους λέω και γω, με το μυαλό στραμμένο στην αλήθεια και γλώσσα αμόρφωτη, όπως φαίνεται κι από τα λόγια μου αυτά. Κι αν κάτι έγινα έχοντας εσένα για δάσκαλο, με τον καιρό το ξέχασα. Φρόντιζε, στα γράμματα που θα μου στέλνεις να θίγεις άλλα θέματα, που και εσένα τον ίδιο θα αναδεικνύουν και εμένα δεν θα εκθέτουν. Σου έστειλα το γιο του Ανύσιου σαν να ήταν δικός μου γιος. Αλλά αν είναι «γιος» μου, δεν παύει να είναι και παιδί του πατέρα του, «φτωχό παιδί φτωχού πατέρα» -γνωστή η έκφραση σε ανθρώπους σοφούς και σοφιστές (όπως εσύ).»

(«ΑΛΛ' ΗΜΕΙΣ ΜΕΝ, Ω ΘΑΥΜΑΣΙΕ, ΜΩΣΕΙ ΚΑΙ ΗΛΙΑ$_{ι}$ ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΟΥΤΩ ΜΑΚΑΡΙΟΙΣ ΑΝΔΡΑΣΙ ΣΥΝΕΣΜΕΝ ΕΚ ΤΗΣ ΒΑΡΒΑΡΟΥ ΦΩΝΗΣ ΔΙΑΛΕΓΟΜΕΝΟΙΣ ΗΜΙΝ ΤΑ ΕΑΥΤΩΝ ΚΑΙ ΤΑ ΠΑΡ' ΕΚΕΙΝΩΝ ΦΘΕΓΓΩΜΕΘΑ, ΝΟΥΝ ΜΕΝ ΑΛΗΘΗ, ΛΕΞΙΝ ΔΕ ΑΜΑΘΗ, ΩΣ ΑΥΤΑ ΤΑΥΤΑ ΔΗΛΟΙ. ΕΙ ΓΑΡ ΤΙ ΚΑΙ ΗΜΕΝ ΠΑΡ' ΗΜΩΝ ΔΙΔΑΧΘΕΝΤΕΣ, ΥΠΟ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΕΠΕΛΑΘΟΜΕΘΑ. ΑΥΤΟΣ ΔΕ ΕΠΙΣΤΕΛΛΕ ΗΜΙΝ ΑΛΛΑΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ ΠΟΙΟΥΜΕΝΟΣ, ΑΙ ΚΑΙ ΣΕ ΔΕΙΞΟΥΣΙ ΚΑΙ ΗΜΑΣ ΟΥΚ ΕΛΕΓΞΟΥΣΙ. ΤΟΝ ΥΙΟΝ ΑΝΥΣΙΟΥ ΗΔΗ ΣΟΙ ΠΡΟΣΗΓΑΓΟΝ ΩΣ ΕΜΑΥΤΟΥ ΥΙΟΝ. ΕΙ ΔΕ ΕΜΟΣ ΕΣΤΙ ΠΑΙΣ, ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΣ ΕΣΤΙ ΤΟ ΠΑΙΔΙΟΝ, ΠΕΝΗΣ ΕΚ ΠΕΝΗΤΟΣ, ΓΝΩΡΙΜΟΝ ΔΕ ΤΟ ΛΕΓΟΜΕΝΟΝ ΑΝΔΡΙ ΣΟΦΩ$_{ι}$ ΤΕ ΚΑΙ ΣΟΦΙΣΤΗ$_{ι}$.»)

Ο Λιβάνιος τού αποκρίνεται ότι τα εβραϊκά βιβλία που κρατά στα χέρια του ο Βασίλειος δεν κατάφεραν να του μειώσουν (όπως ισχυρίζεται, αυτοσαρκαστικά δήθεν, ο Βασίλειος) την ικανότητά του στον χειρισμό του λόγου. Απόδειξη το ότι διά-

βασε στους μαθητές του *και αυτήν την τελευταία του επιστολή* και κείνοι έδειξαν ενθουσιασμένοι.

«Ενώ θα 'πρεπε το τελευταίο γράμμα σου να είναι χειρότερο από το προηγούμενο, για να πιάσει η διαβολή. Αλλά δεν είσαι από τους ανθρώπους που αδικούν την αλήθεια. Και θα την αδικούσες αν έγραφες με τρόπο φαύλο. Επίσης δεν είσαι άνθρωπος που θα ψέξεις αυτά που είναι δίκαιο να παινέψεις, για να μη γίνεις και συ ένα με τους σοφιστές, στην προσπάθειά σου να ταπεινώσεις τα μεγάλα.

»*Εκείνα τα βιβλία λοιπόν που, όπως λες, η γλώσσα τους είναι κακή όμως το πνεύμα τους καλό, έχε τα, δεν σε εμποδίζει κανείς. Όμως τα δικά μας βιβλία, που είναι οι ρίζες σου, πάντοτε ζουν και θα επιζούν όσο θα υπάρχεις, και ο χρόνος δεν θα μπορέσει να σε ξεκόψει απ' αυτές, ακόμα κι αν εσύ δεν τις ποτίζεις.*»

(«ΒΙΒΛΙΩΝ ΜΕΝ ΟΥΝ ΩΝ ΦΗΣ ΕΙΝΑΙ ΧΕΙΡΩ ΜΕΝ ΤΗΝ ΛΕΞΙΝ, ΑΜΕΙΝΩ ΔΕ ΤΗΝ ΔΙΑΝΟΙΑΝ, ΕΧΟΥ, ΚΑΙ ΟΥΔΕΙΣ ΚΩΛΥΣΕΙ. ΤΩΝ ΔΕ ΗΜΕΤΕΡΩΝ ΜΕΝ ΑΕΙ, ΣΩΝ ΔΕ ΠΡΟΤΕΡΟΝ ΑΙ ΡΙΖΑΙ ΜΕΝΟΥΣΙ ΤΕ ΚΑΙ ΜΕΝΟΥΣΙΝ, ΕΩΣ ΑΝ Η$_{ι}$Σ, ΚΑΙ ΟΥΔΕΙΣ ΜΗΠΟΤΕ ΑΥΤΑΣ ΕΚΤΕΜΗ$_{ι}$ ΧΡΟΝΟΣ ΟΥΔ' ΑΝ ΗΚΙΣΤΑ ΑΡΔΗ$_{ι}$Σ»).

Ο Βασίλειος απαντά με μια συγκινητική επιστολή, παρομοιάζοντας τη σχέση τους με τριαντάφυλλο που 'χει αγκάθια. «Όμως αυτοί που αγαπούν τα τριαντάφυλλα, οι φιλόκαλοι, δεν έχουν πρόβλημα με τα αγκάθια ...»

Ύστερα από μια περίοδο διακοπής της αλληλογραφίας, ο

Βασίλειος γράφει: «Αν σκεφτώ ότι παρ' όλο που ζεις μες στα γράμματα παραλείπεις να μου γράψεις, δεν έχω παρά να το πάρω απόφαση ότι με έχεις ξεχάσει. Αν σωπαίνεις εσύ που τό 'χεις τόσο εύκολο να μιλάς και να γράφεις, είναι φανερό ότι αυτό οφείλεται είτε στην υπεροψία είτε στη λήθη. Εγώ όμως σ' αυτή σου τη σιωπή απαντώ με την προσαγόρευσή μου: χαίρε, λοιπόν, αξιότιμε, κι αν θες γράψε μου κι αν δεν σ' αρέσει μη μου γράφεις.»

(«Ω$_1$ ΓΑΡ ΤΟ ΛΕΓΕΙΝ ΠΡΟΧΕΙΡΟΝ ΚΑΙ ΤΟ ΕΠΙΣΤΕΛΛΕΙΝ ΟΥΚ ΑΝΕΤΟΙΜΟΝ, Ο ΔΕ ΤΑΥΤΑ ΚΕΚΤΗΜΕΝΟΣ, ΕΙΤΑ ΣΙΓΩΝ, ΕΥΔΗΛΟΝ ΩΣ ΥΠΕΡΟΨΙΑ$_1$ Η' ΛΗΘΗ$_1$ ΤΟΥΤΟ ΠΟΙΕΙ. ΕΓΩ ΔΕ ΣΟΥ ΤΗΝ ΣΙΩΠΗΝ ΑΜΕΙΨΟΜΑΙ ΠΡΟΣΡΗΣΕΙ. ΧΑΙΡΕ ΤΟΙΝΥΝ, ΤΙΜΙΩΤΑΤΕ, ΚΑΙ ΓΡΑΦΕ ΕΙ ΒΟΥΛΟΙΟ ΚΑΙ ΜΗ ΓΡΑΦΕ ΕΙ ΤΟΥΤΟ ΣΟΙ ΠΡΟΣΦΙΛΕΣ.»)

Η αλληλογραφία, φυσικά, συνεχίστηκε, άγνωστο όμως μέχρι πότε.

Το σύνολο των σωζόμενων γνήσιων επιστολών του Λιβάνιου είναι 1560. Πολλές απ' αυτές εκδόθηκαν για πρώτη φορά σε τυπωμένη μορφή το 1499 στη Βενετία από τον Κρητικό Μάρκο Μουσούρο.

Όπως αναφέρει το βυζαντινό λεξικό *Σουίδα*, ο Λιβάνιος «έγραψεν άπειρα»... Είναι πράγματι ο πολυγραφότερος συγγραφέας της αρχαιότητας, ίσως του κόσμου ολόκληρου. Σώζονται 60 Λόγοι (ο υπ' αριθμόν 1 είναι η εκτενής *Αυτοβιογρα-*

φία του -ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΑΥΤΟΥ ΤΥΧΗΣ). Εννέα από τους Λόγους του έχουν ονομαστεί «Ιουλιανικοί»: Είτε απευθύνονται προς τον ίδιο τον αυτοκράτορα Ιουλιανό είτε μιλούν γι' αυτόν. Σ' αυτούς περιλαμβάνεται και ο *Θρήνος για τον Ιουλιανό*, ο *Επιτάφιος για τον Ιουλιανό* και ο Λόγος *«Περί της Τιμωρίας Ιουλιανού»*, γραμμένος 15 χρόνια μετά τον ηρωικό θάνατο του αυτοκράτορα στην τελευταία μάχη του με τους Πέρσες.

Ο Λόγος *«Περί της Τιμωρίας Ιουλιανού»* («Εκδίκηση για τον Ιουλιανό») απευθύνεται στον Θεοδόσιο που μόλις έχει πάρει την εξουσία (το 379). Έχει προηγηθεί η ήττα των Ρωμαίων σε μάχη με τους Γότθους στην Αδριανούπολη, όπου βρήκε τραγικό θάνατο ο αυτοκράτορας Βάλενς, μέγας διώκτης των εθνικών. Ο Λιβάνιος υποστηρίζει ότι ο Ιουλιανός δολοφονήθηκε από Ρωμαίο στρατιώτη βαλτό από τους χριστιανούς, ότι μετά το θάνατό του τα πράγματα στην αυτοκρατορία πήγαν από το κακό στο χειρότερο καθώς οι στρατιωτικές ήττες κι οι υποχωρήσεις των Ρωμαίων διαδέχονταν η μία την άλλη, ότι οι δολοφόνοι έπρεπε να τιμωρηθούν, ότι οι μετέπειτα αυτοκράτορες που τον διαδέχτηκαν όχι μόνο στάθηκαν ανίκανοι στρατιωτικοί αλλά κυβέρνησαν με την τρομοκρατία, εξολοθρεύοντας «μυριάδες διαπρεπείς πολίτες» (Εθνικούς).

* * *

Τα τρία έργα του Λιβάνιου που περιλαμβάνονται σ' αυτόν τον τόμο αντιπροσωπεύουν, θα 'λεγε κανείς, τρεις διαδοχικές φάσεις:

1) **Ο ΘΡΗΝΟΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΙΟΥΛΙΑΝΟ** (364 μ.Χ.): η απερίγραπτη απόγνωση στην οποία βυθίστηκαν οι Εθνικοί Έλληνες με το θάνατο του Ιουλιανού.

Η σύντομη άνοιξη, που διήρκεσε όσο και η θητεία του ελληνολάτρη βασιλέα, δεν υπήρξε -όπως, ψευδώς, σήμερα διδάσκεται- μια καταδικασμένη επιχείρηση *νεκρανάστασης* της εθνικής θρησκείας και των ελληνικών ηθών· αντιθέτως, στο μικρό εκείνο χρονικό διάστημα, δόθηκε για πρώτη φορά η ελευθερία στους Έλληνες να ανασυνταχθούν ώστε να αντιμετωπίσουν την επερχόμενη λαίλαπα που απειλούσε να σβήσει τον πολιτισμό τους. Η πλειονότητα των κατοίκων της αυτοκρατορίας, και σχεδόν όλοι οι κάτοικοι της Ελλάδας -πλην των Εβραίων που είχαν ασπαστεί τη νέα θρησκεία, ολίγων Κορινθίων, Θεσσαλονικέων, Νικοπολιτών (σημ. Πρέβεζα) και ελαχίστων Αθηναίων- εξακολουθούσαν να παραμένουν πιστοί στα πατροπαράδοτα.

Βεβαίως, για ένα σοβαρό και νηφάλιο ερευνητή της ιστορικής περιόδου της επικράτησης του χριστιανισμού, οι *πρωτογενείς πηγές*, δηλαδή τα έργα θύραθεν συγγραφέων (μη χριστιανών) όπως ο *Λιβάνιος*, ο *Ζώσιμος*, ο *Ιουλιανός*, ο *Ευνάπιος* και ο *Αμμιανός Μαρκελίνος*, αλλά και χριστιανών συγγραφέων όπως ο *Σωκράτης ο Σχολαστικός*, ο *Σωζομενός* και ο *Ιωάννης Μαλάλας*, αποτελούν κείμενα απείρως πιο αξιόπιστα

και διαφωτιστικά από τα οσοδήποτε φιλότιμα πονήματα ενός σημερινού ιστοριοδίφη -συμπεριλαμβανομένου και του γράφοντος. Όπως και να 'χει όμως, γεγονός είναι ότι ο *Ελλαδικός χώρος* κατά την μεγάλη εκείνη περίοδο (4ος, 5ος και 6ος αι. μ.Χ.) ελάχιστα έχει απασχολήσει τους σύγχρονους -ξένους και Έλληνες- ιστορικούς της Ύστερης Αρχαιότητας: πράγματι, η αληθινή ιστορία παραμένει σκοτεινή...

Ο ΘΡΗΝΟΣ είναι ένα «άτεχνο», ασθμαίνον κείμενο: δεν πρόκειται για τον επίσημο *Επικήδειο για τον Ιουλιανό*, τον προσεγμένο λόγο που ο Λιβάνιος εκφώνησε δημόσια, μπροστά σε ευρύ κοινό. Όμως ακριβώς για το λόγο αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον: παρακολουθούμε εδώ ένα αυθόρμητο, σχεδόν ανεξέλεγκτο ξέσπασμα οδύνης, καθώς ο ρήτορας απευθύνεται σ' ένα πολύ στενό κύκλο 4-5 ανθρώπων. Ο θάνατος του Ιουλιανού σημαίνει για τον Λιβάνιο το τέλος της εθνικής θρησκείας, το τέλος της τέχνης, της ελεύθερης σκέψης και της φιλοσοφίας, την οριστική εξάλειψη των υπολειμμάτων* της αυ-

---

* Μια πολύ σημαντική -όσο και άγνωστη- πτυχή της σύντομης βασιλείας του Ιουλιανού (361-363), ήταν η υποστήριξη της *αυτονομίας* των πόλεων και η αναβάθμιση των τοπικών βουλών· μια πολιτική που συνάντησε την αντίδραση ακόμα και φίλων του αυτοκράτορα. Ο Λιβάνιος, όπως φαίνεται και μέσα από τους Λόγους του αλλά και από την έκκλησή του προς τον Ιουλιανό να δώσει κύρος στα δημοτικά συμβούλια και να «σώσει τις πόλεις», ήταν ένθερμος υποστηριχτής αυτής της «επιστροφής» στα πρότυπα του ελληνικού άστεως.

τονομίας των πόλεων και την ακύρωση κάθε προοπτικής εκδημοκρατισμού, κι ακόμη, *το τέλος της ίδιας της Ελληνικής γλώσσας* και την πλήρη επικράτηση της Λατινικής· κοντολογίς, σήμαινε το θάνατο του ελληνικού πολιτισμού κάτω από το βαρύ πέλμα των ανθελλήνων και θρησκόληπτων Ρωμαιοχριστιανών αυτοκρατόρων που θα διαδέχονταν τον Ιουλιανό.

Κι ήταν τέτοια η συντριβή του Λιβάνιου μετά το χαμό του Ιουλιανού που, όπως ομολόγησε ο ίδιος, θέλησε να αυτοκτονήσει, όμως τον συγκράτησε η σκέψη ότι κάτι τέτοιο θα ήταν ανάξιο και του ίδιου και του Ιουλιανού. «Με πολλή δυσκολία μπόρεσα να ξαναβρώ τα χαμένα λογικά μου», λέει. Και με μόνη παρηγοριά τη σκέψη ότι αν ο Ιουλιανός πέθανε, η Αλήθεια θα ζει και θα σκεπάζει τις φωνές των ψευδολόγων:

«...καὶ γὰρ εἰ τέθνηκεν, ἀλλ᾽ ἡ γε Ἀλήθεια ζῇ πολλῶν ψευδομένων στομάτων ἰσχυροτέρα.» -Επιστολή 1430 προς Θεμίστιο.

Σήμερα ξέρουμε ότι ο μόνος αβάσιμος φόβος του Λιβάνιου ήταν το ότι θα έσβηνε η ελληνική γλώσσα: τα ελληνικά απλώς εξακολούθησαν να μην είναι η επίσημη γλώσσα του κράτους για εκατόν πενήντα χρόνια μετά τον Λιβάνιο. Έγιναν επίσημη γλώσσα γύρω στο 540 μ.Χ., για τον λόγο ότι στο σύνολό τους σχεδόν οι υπήκοοι της -ανατολικής πλέον- ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ήσαν ελληνόφωνοι.

2) **ΠΡΟΣ ΑΥΤΟΥΣ ΠΟΥ ΤΟΝ ΕΙΠΑΝ ΒΑΡΕΤΟ** (381 μ.Χ.): Η ανθρωπότητα δρασκελίζει το κατώφλι του Μεσαίωνα, μετά φανών και λαμπάδων. Για την ώρα δεν βλέπουμε παρά τα πρώτα «συμπτώματα»: εξαλείφονται τα τελευταία απομεινάρια της θεσμοποιημένης λαϊκής συμμετοχής στα κοινά, η ελληνική παιδεία περιπίπτει σε ανυποληψία και τη θέση της παίρνουν η *λογιστική*, η *στενογραφία* και τα *νομικά*· διώκεται και εξευτελίζεται το πάτριο θρήσκευμα και φιμώνεται ή λοιδωρείται η έκφραση ιδεών -η ρητορική και η φιλοσοφία. Κυριαρχούν πλέον τα διαπλεκόμενα συμφέροντα των ανθρώπων της εξουσίας και της εκκλησίας, συμφέροντα που υπαγορεύουν την επιβολή της χριστιανικής πίστης και τις διώξεις των Εθνικών.

Οι συνθήκες μέσα στις οποίες ζούσε ο Λιβάνιος την εποχή που έγραφε το «Προς Αυτούς που τον είπαν βαρετό» περιγράφονται με τρόπο αντικειμενικό από τον χριστιανό χρονογράφο Σωζομενό. Το έτος 371, στην πατρίδα του Λιβάνιου είχε ξεσπάσει ένα κύμα βίας και τρομοκρατίας κατά των Εθνικών, με αφορμή μία δήθεν συνομωσία για την ανατροπή του χριστιανού αυτοκράτορα Βάλενς. Οι σφαγές των Εθνικών συνεχίστηκαν με αμείωτη ένταση μέχρι το τέλος της δεκαετίας εκείνης:

«Όλοι σχεδόν οι Ελληνιστές θανατώθηκαν ... δόθηκε διαταγή άλλοι να καούν και άλλοι να σκοτωθούν με το ξίφος ... Και κοντά σ' αυτούς, για τον ίδιο λόγο, σ' ολόκληρη την επικρά-

τεια έχασαν τη ζωή τους όσοι λάμπρυναν τη φιλοσοφία... Αλλά έχαναν τη ζωή τους ακόμα και άνθρωποι που δεν ήσαν καν φιλόσοφοι και που απλώς φορούσαν ρούχα ίδια με των φιλοσόφων.»

«Τῶν Ἑλληνιστῶν μικροῦ πάντες κατ᾽ ἐκεῖνο καιροῦ διεφθάρησαν... καὶ οἱ μὲν πυρὶ οἱ δὲ ξίφει ἀπολέσθαι προσετάχθησαν... παραπλησίως δὲ διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν διεφθάρησαν οἱ ἀνὰ πᾶσαν τὴν ἀρχομένην λαμπρῶς φιλοσοφοῦντες. Ἀλλὰ καὶ εἰς μὴ φιλοσόφους, ἐσθῆτι δὲ τῇ ἐκείνων χρωμένους, ὁ φόνος ἐχώρει...»

-Σωζομενός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, κεφάλαιο 35.

Όλα αυτά δεν ήταν παρά η αρχή μιας χιονοστιβάδας. Οι εξελίξεις επιδεινώνονταν δραματικά σε βάρος των Ελλήνων Εθνικών, που μέχρι το 562 (τέλος της βασιλείας του Ιουστινιανού), επί δύο αιώνες μετά το θάνατο του Λιβάνιου, γνώρισαν ανελέητους διωγμούς.

Από τον χριστιανό χρονογράφο Ιωάννη Μαλάλα έχουμε την τελευταία καταγραφή μαζικού διωγμού που υπέστησαν οι «επιμένοντες ελληνικά» ή, κατά την φρασεολογία της εποχής του βυζαντινού μεσαίωνα, «οι των ανοσίων και μυσαρών Ελλήνων κατεχόμενοι πλάνη» (Ιουστινιάνιος κώδιξ Α΄ 11):

Έτος 529 μ.Χ.: «Τη χρονιά αυτή, έγινε μεγάλος διωγμός των Ελλήνων· πολλών οι περιουσίες δημεύτηκαν· ανάμεσά τους έχασαν τη ζωή τους οι ... *[ακολουθούν ονόματα]*. Όλα αυ-

τά προκάλεσαν μεγάλο φόβο. Ο ίδιος βασιλιάς (ο Ιουστινιανός) όρισε να μη πολιτεύονται οι ελληνίζοντες, στους οποίους δόθηκε τρίμηνη προθεσμία να ασπαστούν την ορθόδοξη πίστη».

«Ἐν αὐτῷ δὲ τῷ χρόνῳ διωγμὸς γέγονεν Ἑλλήνων μέγας, καὶ πολλοὶ ἐδημεύθησαν, ἐν οἷς ἐτελεύτησαν Μακεδόνιος, Ἀσκληπιόδοτος, Φωκᾶς ὁ Κρατεροῦ καὶ Θωμᾶς ὁ Κοιαίστωρ· καὶ ἐκ τούτου πολὺς φόβος γέγονεν. ἐθέσπισε δὲ ὁ αὐτὸς βασιλεὺς ὥστε μὴ πολιτεύεσθαι τοὺς ἑλληνίζοντας, προθεσμίαν τριῶν μηνῶν λαβόντας εἰς τὸ γενέσθαι αὐτοὺς κοινωνοὺς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως.»

-Ιωάννης Μαλάλας, *Χρονογραφία*, XVIII, 449, 3-11.

[Θα 'λεγε κανείς πως όλα τελειώνουν εδώ, το 529. Όμως διακόσια χρόνια μετά, η ορθόδοξη εκκλησία εξαπολύει ένα ΑΝΑΘΕΜΑ ενάντια στους επιζώντες Έλληνες Εθνικούς:

«Σ' αυτούς που μελετούν διεξοδικά τα ελληνικά μαθήματα όχι απλώς για να είναι εγγράμματοι αλλά επειδή πιστεύουν στις κενές ιδέες (των μαθημάτων) θεωρώντας τες αληθινές, και εμφορούνται από τέτοιο βαθμό ώστε να οδηγούν κι άλλους ανθρώπους σ' αυτές, διδάσκοντας ανενδοίαστα, πότε κρυφά και πότε φανερά· ανάθεμα!».

Από τον αναθεματισμό αυτό, που είναι περικοπή της Συνόδου της Νικαίας του έτους 787 (σχεδόν τετρακόσια χρόνια μετά το θάνατο του Λιβάνιου), μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι η παρουσία Ελλήνων Εθνικών ή «ελληνιζόντων» ήταν αρκε-

τά αισθητή ώστε να επισύρουν το ανάθεμα:

«Τοῖς τὰ ἑλληνικὰ διεξιοῦσι μαθήματα, καὶ μὴ διὰ παίδευσιν μόνον ταύτα παιδευομένοις ἀλλὰ καὶ ταῖς δόξαις αὐτῶν ταῖς ματαίαις ἑπομένοις καὶ ὡς ἀληθέσι πιστεύουσι, καὶ οὕτως αὐταῖς ὡς τὸ βέβαιον ἐχούσαις ἐγκειμένοις, ὥστε καὶ ἑτέρους, ποτὲ μὲν λάθρα ποτὲ δὲ φανερῶς ἐνάγειν αὐταῖς καὶ διδάσκειν ἀνενδοιάστως, ἀνάθεμα.»

Το ανωτέρω εξακολουθεί ανελλιπώς μέχρι και σήμερα να διαβάζεται στις εκκλησίες, την Κυριακή της Ορθοδοξίας. Και πολύ ορθά: στις μέρες μας, είναι περισσότερο επίκαιρο από ποτέ· και τιμά το ελληνικό πνεύμα ο -έστω και γραφικός- αναθεματισμός του από ένθερμους πιστούς των ιουδαϊκών δογμάτων. Αλλά ας κλείσει εδώ η παρένθεση.]

3) **ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΙΕΡΩΝ** (386 μ.Χ.) ή «τα τελευταία σαλπίσματα των νικημένων στρατιωτών». Τα πάντα έχουν πια κριθεί προ πολλού. Ας περισωθεί τουλάχιστον ό,τι είναι δυνατόν και με όποιον τρόπο. Μία από τις συγκλονιστικότερες στιγμές της ελληνικής ιστορίας: ο πολιτισμός που επί μία χιλιετία λάμπρυνε την ανθρωπότητα, εκπροσωπείται τώρα από έναν μοναχικό γέροντα που βλέποντας τα πάντα γύρω του να γκρεμίζονται, βρήκε το θάρρος να ορθώσει το ανάστημά του και να απευθυνθεί στον αυτοκράτορα Θεοδόσιο, ηθικό αυτουργό των καταστροφών.

Ο Λιβάνιος ήταν ένας από τους λίγους Εθνικούς διανοούμε-

νους που βγήκαν ζωντανοί από τις σφαγές της δεκαετίας του 370 (βλ. προηγούμενη αφήγηση Σωζομενού). Χάρη στο κύρος του και την ανοχή που απολάμβανε επί τρεις δεκαετίες (μιας και ως φιλόλογος ήταν, όπως είδαμε, πολύτιμος δάσκαλος για τους νεαρούς χριστιανούς), ο Λιβάνιος κατά κάποιο τρόπο είχε το ένα πόδι χωμένο στην πόρτα εμποδίζοντας την εξουσία να του την κλείσει κατάμουτρα. Εξαντλεί λοιπόν όλα τα περιθώρια ανοχής, που όπως διαπιστώνει κανείς είναι πολύ στενά: δεν του μένει παρά να καταφύγει σε δικονομικά επιχειρήματα αλλά και να επισημάνει στον θρησκόληπτο Θεοδόσιο ότι είναι προς το *οικονομικό του συμφέρον* να αφήσει απείραχτους τους ελληνικούς ναούς, ότι τα αγάλματα χάρη στην αισθητική τους αξία δεν θα 'πρεπε να καταστραφούν, ότι ένας ναός μπορεί να στεγάσει μία δημόσια υπηρεσία, ότι οι εθνικοί είναι *δουλευτάδες* και παράγουν πλούτο ενώ οι χριστιανοί είναι κηφήνες και κοινωνικά παράσιτα. Όμως «εις μάτην», όπως έγραψε ο ιστορικός Κων. Παπαρρηγόπουλος:

«Εἰς μάτην ὁ περιώνυμος σοφιστὴς Λιβάνιος ἐπ' ἐλπίδι τοῦ νὰ συγκινήσῃ τὴν ψυχὴν τοῦ Θεοδοσίου, περιέγραψε τὰ παθήματα τοῦ ἀρχαίου θρησκεύματος... Ἡ φωνὴ αὐτοῦ δὲν εἰσηκούσθη καὶ τὸ ἔργον τῆς καταστροφῆς ἐξηκολούθησε.»

Τι συμβαίνει στην κυρίως Ελλάδα την ίδια εποχή;

«Εἰς τὴν ἐνταῦθα Ἑλλάδα κατ' εὐτυχίαν δὲν φαίνονται τὰ τοιαῦτα γενόμενα, ἴσως διότι οἱ ἐθνικοὶ ἦσαν ἐνταῦθα πολλοὶ ἔτι καὶ ἰσχυροί, ὥστε οἱ τοῦ νέου δόγματος ὀπαδοὶ δὲν ἐτόλμων

νὰ ἐπιτεθῶσι κατ᾽ αὐτῶν τοσοῦτον ἀπροκαλύπτως.»

Στην «ενταύθα Ελλάδα», τρεις δεκαετίες αργότερα, με την προτροπή της Κωνσταντινούπολης εισέβαλαν οι ορδές των νεοφώτιστων χριστιανών Γότθων καθοδηγούμενες από ομάδες φανατικών καλόγερων. Τότε (το έτος 397 μ.Χ.) έγινε στην Πελοπόννησο η μεγαλύτερη γενοκτονία που γνώρισαν ποτέ οι Έλληνες. Έτσι άνοιξε ο δρόμος για την επιβολή του «νέου δόγματος».

Προς βοήθεια των Ελλήνων έσπευσε από την Ιταλία ένας Βάνδαλος (!) στρατηγός του ρωμαϊκού στρατού, ο Στηλίχων. Όμως έφτασε πολύ αργά: ήδη είχε σφαχτεί ανηλεώς ή εξανδραποδιστεί ο μη χριστιανικός πληθυσμός όλων των πόλεων της Πελοποννήσου. Όλοι όσοι δεν πρόλαβαν να καταφύγουν στα βουνά της Λακωνίας και της Αρκαδίας, όπως γράφει ο Ζώσιμος, «ηβηδόν (σ.τ.μ.: έως και οι έφηβοι) εσφάγησαν».

Δεν είναι γνωστό αν ο Λιβάνιος είχε την ατυχία να ζήσει τα γεγονότα αυτά. Η ακριβής χρονολογία του θανάτου του παραμένει άγνωστη. Εικάζεται ότι πέθανε γύρω στο 393.

Αχ, τι μεγάλη συμφορά που χτύπησε, όχι μόνο τη γη της Αχαΐας,* μα κι ολόκληρη την επικράτεια που ορίζει ο νόμος των Ρωμαίων! Ίσως βέβαια περισσότερο τη γη που κατοικούν οι Έλληνες, γιατί αυτοί έχουν μεγαλύτερη επίγνωση της καταστροφής· όμως το χτύπημα που συντάραξε κι έκανε τις ψυχές μας να σπαράξουν με τη σκέψη ότι ο βίος θα 'ναι πια αβίωτος για τους καλούς ανθρώπους που θέλουν να ζουν ενάρετα, έπληξε, όπως είπα, τον κόσμο ολόκληρο.

2. Πάει, έπαψε πια να δοξάζεται το καλό! Τώρα έχουν το πάνω χέρι οι φατρίες των καθαρμάτων και των ακόλαστων. Κι από τους νόμους, που στέκονταν εμπόδιο στα κακουργήματα, άλλοι έχουν κιόλας καταργηθεί, κι άλλοι όπου να 'ναι θα καταργηθούν· κι όσοι απομείνουν θα 'ναι γράμμα κε-

---

* (σ.τ.μ.:) Ομήρου *Ιλιάδα* Α 254.

νό. Έπαθε το ανθρώπινο γένος ό,τι παθαίνουν οι πόλεις που γκρεμίστηκαν τα τείχη τους. Σαν χαθεί η άμυνα των πόλεων, περνούν στην εξουσία των ισχυρότερων τα όσα δικαιωματικά κατείχαν άλλοι· και πέφτουν πάνω τους οι ισχυρότεροι και αρπάζουν και σκοτώνουν και προσβάλλουν τα γυναικόπαιδα που αιχμαλωτίζουν. Έτσι και τώρα, άνοιξε δρόμος φαρδύς και πόρτες μεγάλες[1] για τους ανόσιους ενάντια στους δίκαιους· τείχη δεν υπάρχουν πια πουθενά.

3. Τον Έκτορα σωστά τον είπαν «κολόνα ακλόνητη» της Τροίας. Γιατί όταν έπεσε αυτός, το Ίλιον απόμεινε πάνω σε σαθρά θεμέλια κι έμελλε σύντομα να πέσει κι αυτό μαζί του. Όμως τώρα δεν γκρεμίστηκε η κολόνα μιας πόλης του Ελλησπόντου, ούτε ενός έθνους· τώρα έχασε το στήριγμά της η ίδια η εξουσία των απογόνων του Αινεία, που 'ναι ό,τι καλύτερο υπάρχει σε στεριά και θάλασσα. Και μπορεί πια να την γκρεμίσει ακόμα κι ένα αδύναμο αεράκι, αφού από τα μέσα την λυμαίνονται οι κακούργοι κι από έξω τής επιτίθενται ένοπλοι οι εχθροί και την κυριεύουν.

4. Μα σε ποιόν θεό να ρίξουμε το φταίξιμο; Μήπως σ' όλους μαζί, που εγκατέλειψαν την προστασία που ώφειλαν σ' αυτόν τον σπουδαίο άνθρωπο, σ' ανταπόδοση για τις τόσες θυσίες, τις τόσες προσευχές, τις αμέτρητες προσφορές αρωμάτων και αίματος των θυσιών, μέρα και νύχτα; Και δεν πρόσφερε σε μερικούς μόνο, αγνοώντας τους υπόλοιπους, όπως αγνόησε την Άρτεμη ο Αιτωλός εκείνος όταν μάζευε

τους καρπούς του· αλλά σ' όλους τους θεούς και τις θεές που μας παρέδωσαν οι ποιητές, είτε πατέρες ήσαν αυτοί οι θεοί είτε παιδιά, είτε άρχοντες είτε αρχόμενοι· στον καθένα πρόσφερε σπονδές και όλων τους βωμούς τούς γέμιζε με αρνιά και βόδια για θυσία.

5. Τόσο, που πολλές φορές σκεφτόμουνα ότι ο άνθρωπος αυτός δεν θα 'χε ανάγκη από γρήγορα άλογα και επιδέξιους τοξότες και δυνατούς οπλίτες και δεκάδες μυριάδες πολεμιστές· ότι έχοντας τους θεούς στο πλευρό του, κι ένα μικρό στρατό ικανό για πολλά, και μόνο που θα εμφανιζόταν μπροστά στους εχθρούς, θα τους έπειθε να ρίξουν τα όπλα χαμω.

6. Εγώ περίμενα πως κεραυνοί κι αστραπές και τα άλλα βέλη των ουρανίων θα έπεφταν πάνω στα κεφάλια των Περσών· όμως να ποια ήταν η δικαιοσύνη των θεών, που μολονότι τους φίλεψε με τόσο λίπος από τα σφαχτάρια, κι ύστερα από λαμπρές υποσχέσεις και ενώ αρχικά δεν του 'χαν δείξει καμιάν έχθρα, τελικά επέφεραν τη σύγχιση και επί πλέον μας τον στέρησαν, ρίχνοντάς του, σαν ψαράδες, για δόλωμα τους νικημένους Ασύριους και τραβώντας τον στο θάνατο.

7. Σαν να λέμε δηλαδή, αποδείχτηκαν καλύτερες οι ιδέες ενός ανθρώπου που μέχρι τώρα κοροϊδεύαμε, ενός ανθρώπου[2] που μας κήρυξε πόλεμο μεγάλο και ακατάπαυστο και έσβησε το ιερό πυρ των ναών και μας στέρησε την ευχαρί-

στηση των θυσιών· που επέτρεψε να γκρεμίζονται από τους καταστροφείς οι βωμοί μας, κι από τους ναούς, άλλους τους έκλεισε, άλλους τους κατεδάφισε κι άλλους τους χαρακτήρισε βέβηλους και τους παρέδωσε σε πόρνες να τους κατοικούν· και καταστρέφοντας ολοκληρωτικά τον τρόπο ζωής σας, δεν σας άφησε για κληρονομιά παρά τον τάφο ενός πεθαμένου.

8. Κι όμως αυτός ο Σαλμωνέας και Λυκούργος, αυτός ο Μελιτίδης[2] -γιατί ούτε μυαλό είχε ούτε περισσότερα προσόντα διέθετε απ' ό,τι ένα πήλινο άγαλμα ή μια ζωγραφιά- επί σαράντα ολόκληρα χρόνια κακομεταχειριζόταν μιαν ολόκληρη επικράτεια και τελικά πέθανε από φυσικό θάνατο.

9. Ενώ ο άνθρωπος που ξανάδωσε ζωή στους ιερούς νόμους και που στη θέση των κακών αποκατέστησε τα καλά, που έκτισε τα σπίτια σας και έστησε βωμούς και συγκέντρωσε τους ιερείς που μέχρι τότε κρύβονταν μες στα σκοτάδια, που ξανάστησε όρθια τα απομεινάρια των αγαλμάτων και που θυσίασε κοπάδια από βόδια και πρόβατα, στο ύπαιθρο και μες στους ναούς, νύχτα και μέρα, και που άφησε τη ζωή του όλη να εξαρτάται από τα δικά μας χέρια -για λίγο μόνο χρόνο, ως μέλλων κληρονόμος του θρόνου και για πολύ λιγότερο ως βασιλιάς- εκείνος, λοιπόν, χάθηκε, αφού πρώτα χάρισε στην ανθρωπότητα μια γεύση από τα αγαθά, που όμως διόλου δεν στάθηκε αρκετή.

10. Αν ποτέ ο Φοίνικας συγκέντρωνε τη δύναμή του και πετούσε απ' άκρη σ' άκρη της γης δίχως να σταματά πουθενά, ούτε σε πόλη ούτε σε ύπαιθρο, οι άνθρωποι δεν θα 'ξεραν καλά-καλά πώς μοιάζει το πουλί αυτό· κάτι παρόμοιο πάθαμε τώρα: η ευτυχία που μας χάρισε δε μπόρεσε να ριζώσει κι έκανε φτερά, θαρρείς, μην αντέχοντας να βλέπει την κακία να ξανακερδίζει το χαμένο έδαφος.

11. Πόσο πιο υποφερτό θα ήταν, αν δεν είχαμε ποτέ ξεφύγει από τα χειρότερα κι αν δεν είχαμε ποτέ γνωρίσει την αρμονία της βασιλείας του· ενώ είχαμε βάλει πλώρη για τα πιο όμορφα πράγματα στη ζωή, το μόνο που κερδίσαμε ήταν να ξαναγυρίσουμε στην παλιά κατάσταση, σαν το καράβι που πάει να ξανοιχτεί μακριά από μιαν ακτή δίχως λιμάνια κι ο αέρας το σπρώχνει καταπίσω και το τσακίζει πάνω στα βράχια.

12. Τι σκληρό πράγμα, ω Ηρακλή, και σκληρών θεών έργο, να ξαναγυρίσουν τα δεινά σε τόσο λίγο χρόνο κι η αγαθή μας τύχη, ρίχνοντάς μας, θαρρείς, ένα αδιάφορο βλέμμα να το βάλει στα πόδια· κι ένα λιβάδι γεμάτο ανθούς παρευθύς να μαραθεί.

13. Κι εγώ που τα μακάριζα τα νεογέννητα που 'ρθαν στον κόσμο σε τέτοια εποχή και λυπόμουνα τους γέρους πού 'ζησαν μια ζωή μες στο βόρβορο και χαράμισαν τα χρόνια τους μες στην άγνοια δίχως να γνωρίσουν τα καλά, και που μόνο στα τελευταία τους χάρηκαν και χόρεψαν προτού φύγουν α-

πό τη ζωή. Όμως ήταν τελικά κακότυχα τα παιδιά, που ανυποψίαστα έρχονταν να ζήσουν μέσα σ' ένα τέλμα και σ' έναν κόσμο αρρωστημένο.

14. Πόσο ευφραίνονταν οι πόλεις με τις χαρούμενες ειδήσεις που μας έρχονταν από τη δύση, για τις μάχες και τα τρόπαια της νίκης, για το πέρασμα του Ρήνου, για τους θανάτους και τις αιχμαλωσίες των Κελτών, για την απελευθέρωση των Ρωμαίων που προηγουμένως ζούσαν αιχμάλωτοί τους, για τον φόρο υποτελείας των εχθρών μας, για κείνα που κείτονταν σωριασμένα καταγής και ξαναστήθηκαν όρθια, για τα έργα και την αρετή ενός θείου πνεύματος.

15. Και πόσο πιο θαυμάσιες οι ειδήσεις που μας ήρθαν μετά, εκείνη η πορεία του[3] από τα πέρατα της αυτοκρατορίας, εκείνη η ταχύτατη προέλαση που ούτε πρόλαβαν να την αντιληφθούν οι αντίπαλοι, είκοσι χιλιάδες στρατός που τρόμαξε μπροστά σε έξι οπλίτες, και ενώ οι πάντες ήταν έτοιμοι να του επιτεθούν, έληξε ο πόλεμος δίχως να χυθεί αίμα.

16. Με μία διατριβή που έγραψε ο βασιλιάς στην Κωνσταντινούπολη,[4] κατατρόπωσε τον άνθρωπο εκείνον που μες στην άγνοιά του ισχυριζόταν ότι ήταν οπαδός του Διογένη του Κυνικού μα το μόνο που διέθετε ήταν ξεδιαντροπιά και τίποτ' άλλο. Μας έστελνε ο βασιλιάς επιστολές άφταστης ομορφιάς κι εμεις μαζευόμασταν από γύρο να τις διαβάσουμε.

17. Πηγαίνει κατόπιν στη Φρυγία, στη μητέρα των θεών Κυβέλη, και παίρνοντας απ' αυτήν κάποια πληροφορία, επι-

σπεύδει το ταξίδι του. Κι από την Κιλικία και μετά συνεχίζει πια το δρόμο του αργά, μιας και αυτή ήταν η επιθυμία του Δία. Και φτάνει στη μεγάλη πόλη του Αντίοχου ή, αν θέλετε, του αγαπητού του Αλεξάνδρου που -όπως συνέβη στο παρελθόν, ανάμεσα σε δυο Αθηναίους στρατηγούς- η δόξα του «δεν τον άφηνε να κοιμηθεί».[5]

18. Εδώ, αμέτρητες ήταν οι υποθέσεις που εκδίκασε, και πολλοί οι νόμοι που θέσπισε αλλά και τα βιβλία που έγραψε με τη βοήθεια των θεών, και πολλές οι επισκέψεις του στους ναούς, και μες στην πόλη και στους γύρω λόφους και στις βουνοκορφές· κι οι δύσβατοι και κακοτράχαλοι δρόμοι τού φαίνονταν όλοι εύκολοι αρκεί να οδηγούσαν σε κάποιο ναό ή σε τόπο όπου κάποτε υπήρχε ναός. Κι οι άνθρωποι που ζούσαν μέχρι και στα πέρατα της Αιγύπτου και της Λιβύης, μαθαίνοντας με πόση αγάπη αγκάλιαζε τα ιερά ο βασιλιάς, σύχναζαν πλέον στα ιερά και δεν κάθονταν σπίτια τους.

19. Αγαπημένε μου φίλε, δεν έπρεπε να διώξεις την Περσική πρεσβεία, τότε που σου ζητούσε ειρήνη κι είχε αποδεχτεί τις θέσεις σου. Όμως ήσουν επηρεασμένος από τα παθήματα των επαρχιών στα σύνορα με τον Τίγρη, που 'χαν λεηλατηθεί κι ερημωθεί, ύστερα από τις τόσες επιδρομές που τους στέρησαν τα πλούτη και τα μετέφεραν στους Πέρσες, και πίστεψες ότι ισοδυναμούσε με προδοσία το να μη τους τιμωρήσεις και να επιθυμήσεις την ειρήνη.

20. Αλλά να που σε εμπόδισε η θεϊκή βούληση! Ή, πιο σωστά, η τιμωρία που πήγες να επιβάλεις ήταν δυσανάλογη με τα αδικήματα. Η Ασυριακή γη ήταν ό,τι καλύτερο είχαν στην κατοχή τους οι Μήδοι· μια γη σκιερή με μεγάλες φοινικιές και κάθε λογής δέντρα, γεμάτη οχυρά για να προστατεύουν το χρυσάφι και τ' ασήμι, με λαμπρά παλάτια, μ' ελάφια και αγριόχοιρους κι άλλα θηράματα σε περιφραγμένες εκτάσεις, φρούρια πανύψηλα που δεν έχουν να φοβηθούν από εχθρικό χέρι, και χωριά με απαράμιλλη ευημερία που μπορούν να συγκριθούν με πόλεις.

21. Σ' αυτή τη γη επιτέθηκε -γελαστός ο ίδιος και συνάμα ανοιχτοχέρης στους στρατιώτες του- κι ήταν τέτοια η ορμή του κι η ερήμωση που προκάλεσε, που οι Μήδοι θα χρειαζόταν να φτιάξουν από την αρχή αποικίες σαν ξένοι στον τόπο εκείνο, και για να επανορθώσουν τα ερείπια δε θα τους έφτανε ούτε η διάρκεια ζωής ενός ανθρώπου. Και μετά εκείνη η απίστευτη διάβαση του ποταμού Τίγρη, η μάχη μέσα στη νύχτα,[6] που εξολόθρευσε το μεγαλύτερο μέρος του περσικού στρατού κι έκαμε τους Πέρσες να τρέμουν από το φόβο, και από μακριά, άτολμοι να παρακολουθούν τη γη τους να καταστρέφεται: να ποιά ήταν η τιμωρία που τούς επέβαλε.

22. Ω ύψιστε θεέ, δώσε μας πίσω τον ύψιστο των ανθρώπων, αυτόν που τόσες εκκλήσεις σου απηύθυνε απ' την αρχή της χρονιάς. Ο σύντροφός του, αν και προχωρημένης η-

λικίας <*> ενώ ο ίδιος χάθηκε στα μισά του βίου. Κι ενώ εκείνος σωριαζόταν καταγής, εμείς εδώ στη Δάφνη λατρεύαμε τις Νύμφες με χορούς και τιμές, χωρίς να 'χουμε την παραμικρή ιδέα για το κακό που μας είχε βρει.

23. Ποιος να σφυρηλάτησε τη λόγχη εκείνη που έφτασε να κάνει τόσο κακό; Ποιος θεός έστειλε καταπάνω στο βασιλιά τον τολμηρό καβαλάρη; Ποιος να κατεύθυνε πάνω στα πλευρά του την αιχμή του δόρατος; Ή μήπως δεν έφταιγε κανένας θεός παρά μόνο η υπερβολική προθυμία, που τον έκανε να τρέχει πάνω κάτω και να ξεσηκώνει στρατιώτες νωθρούς που 'χαν συνηθίσει στον ύπνο κι οι περισσότεροί τους δεν είχαν πείρα από πολεμικά τραύματα; Κι όμως, παρ' όλο που ο ίδιος παραμελούσε την ασφάλειά του, το θαύμα είναι πώς δεν τον έσωσε η Αφροδίτη ή η Αθηνά.

24. Δεν είχαν παρά να μιμηθούν παλιότερες πράξεις τους, όπου η μια έσωσε τον Μενέλαο κι η άλλη τον Πάρι, μ' όλο που εκείνος είχε εγκληματίσει και του άξιζε η αγχόνη. Τι να είπαν άραγε μεταξύ τους οι επουράνιοι θεοί; Την ώρα που ο βασιλιάς μεταφερόταν τραυματίας πάνω στην ασπίδα, ζωντανός ακόμα, κι οι στρατιώτες θρηνούσαν και τους έπεφταν

---

* Εννοεί τον σύντροφο του Ιουλιανού Σαλούστιο, που ήταν πολύ γέρος για να τον διαδεχτεί στο θρόνο. Η ελλειπής διατύπωση του Λιβάνιου στην παράγραφο αυτή αποδίδεται στη μεγάλη ταραχή του και όχι στ' ότι πιθανόν να έχουν χαθεί λέξεις...

τα όπλα από τα χέρια, όπως έπεφταν τα κουπιά από τα χέρια των συντρόφων του Οδυσσέα στα στενά της Σικελίας· την ώρα εκείνη, ποιος θεός σηκώθηκε να κατηγορήσει τον Άρη, όπως κάποτε τον κατηγόρησε ο Ποσειδώνας;

25. Τον θρήνησαν οι Μούσες στη Βοιωτία και στη Θράκη και στ' αγαπημένα τους βουνά· πιστεύω να θρήνησαν βλέποντας σε τι ανομία έχει ξεπέσει η στεριά κι η θάλασσα κι ο αέρας και πόσο αυτά θα στερηθούν τα ιερά συμπόσια.

26. Τον κλαίμε και μεις, όπου κι αν ανήκουμε· οι φιλόσοφοι θρηνούν τον άνθρωπο που μαζί τους αφιερωνόταν στη μελέτη του Πλάτωνα· οι ρήτορες τον δεινό ομιλητή και δεινό κριτή των ρητορικών λόγων· οι αντίδικοι που ζητούν δίκαιη απόφαση, τον δικαστή που στάθηκε ανώτερος κι από τον Ραδάμανθυ.[7]

27. Αχ, κακόμοιροι αγρότες! Βορά θα γίνετε στα χέρια των φοροεισπρακτόρων! Ω, εξουσία των βουλευτηρίων που ήδη καταρρέεις και σε λίγο δεν θα 'σαι παρά μία σκιά! Ω, δημοτικοί άρχοντες, ο τίτλος σας έχασε πια κάθε περιεχόμενο, κι αυτός που αξίζει να άρχει θα πέσει χαμηλότερα απ' αυτούς που αξίζει να κυβερνώνται! Ω, φωνές της αδικημένης φτωχολογιάς, μάταια θα υψώνεστε τον αέρα! Ω, λόχοι των στρατιωτών, χάσατε το βασιλιά που στην εκστρατεία έτρωγε μαζί με σας από το συσσίτιο. Ω, νόμοι, που δίκαια θα πίστευε κανείς πως είστε του Απόλλωνα νόμοι, και τώρα καταπατιέστε! Ω, ρητορική, που δύναμη είχες αποκτήσει και

σφρίγος και τα 'χασες την ίδια στιγμή! Ω, χέρια των γραφέων που τη σβελτάδα σας τη νικούσε η ευφράδεια της γλώσσας! Ω, κατάπτωση της οικουμένης όλης!

28. Ένας δεύτερος Κατακλυσμός είναι αυτό που μας βρήκε, καλοκαίρι καιρό, ή φωτιά μεγάλη σαν την πυρκαϊά που ξέσπασε από το άρμα του Φαέθοντα. Όμως η τωρινή συμφορά είναι πολύ πιο αξιοθρήνητη. Τότε η γης ήταν ακατοίκητη, ενώ τώρα ο καλός άνθρωπος υποφέρει από τον κακό· κι ό,τι ήταν τότε το άφθονο γρασίδι για τα κτήνη, είναι σήμερα οι πόλεις, τροφή για το Κακό που θα 'χει να τρώει απ' αυτές μέχρι να παχύνει.

29. Όπως ένας άνθρωπος που νοσεί ψυχικά κι είναι γεμάτος κακές επιθυμίες, είναι καλύτερο να φεύγει απ' τη ζωή παρά να καταδυναστεύεται το καλύτερο κομμάτι της ψυχής του από το χειρότερο, έτσι κι η γης, καλύτερα να κρυφτεί κάτω από μια νεροποντή παρά να γεμίσει πόλεις και να ανατρέφει μια ράτσα ανθρώπων που τιμούν την κακία και εξευτελίζουν την αρετή.

30. Αναπνεύστε ελεύθερα, Κέλτες. Χορέψτε, Γότθοι.[8] Τραγουδίστε, Σαρμάτες. Ο ζυγός σας έγινε κομμάτια κι οι αυχένες σας είναι λεύτεροι. Να λοιπόν τι σήμαινε η φωτιά κι η καταστροφή του ναού του Απόλλωνα:[9] ο θεός εγκατέλειψε τη γη αυτή που 'μελλε να μιανθεί, κι οι σεισμοί που δόνησαν τη γη ολόκληρη ήσαν προάγγελοι της ταραχής και της αταξίας.

31. Εσύ ο άριστος των βασιλέων, μ' όλο που είχες καταπιαστεί με έργα μεγάλα, έδινες προσοχή και σε μένα που τώρα σε επαινώ και στις ομιλίες μου που μιλούσαν για τα έργα. Κι εγώ απ' τη μεριά μου, σαν παλαιστής που προπονείται ξέροντας πως έχει ν' αντιμετωπίσει αντίπαλο ισχυρό, εξασκούσα το μυαλό μου, για να μην αφήσω να με ξεπεράσουν τα γεγονότα. Τώρα, λοιπόν, μιλώ, όπως θα μιλήσω και στο μέλλον· δεν πρόκειται να αδικήσω τα έργα σου με τη σιωπή. Ο κόσμος θ' ακούσει το τραγούδι μου· όμως ο άνθρωπος που κέρδιζε τις νίκες μπήκε στον τάφο, σκοτώνοντας τις ωραίες και ευγενείς ελπίδες της ανθρωπότητας.

32. Κι ο Αγαμέμνονας χτυπήθηκε, όμως αυτός ήταν μονάχα των Μυκηνών βασιλιάς· κι ο Κρεσφόντης, μα ήταν μονάχα της Μεσσήνης· και ο Κόδρος, όμως υπακούοντας σ' ένα χρησμό· κι ο Αίαντας, μα εκείνος δεν ήταν παρά ένας μικρόψυχος στρατηγός· κι ο Αχιλλέας, όμως εκείνον τον διαφεντεύαν τα ερωτικά τα πάθη κι οι θυμοί κι ήταν μια ταραγμένη ψυχή· και ο Κύρος, όμως εκείνος είχε γιους· και ο Καμβύσης, μα εκείνος ήταν τρελός. Και ο Αλέξανδρος έχασε τη ζωή του, αλλά όχι από χέρι εχθρικό· κι ήταν άνθρωπος που ίσως έδωσε αφορμές να τον κακολογήσουν.

Ενώ ο άνθρωπος που κρατούσε τα ηνία της εξουσίας σε δύση και ανατολή, κι ήταν γεμάτη αρετή η ψυχή του, νέος ακόμα και χωρίς απογόνους, χτυπήθηκε από έναν τυχαίο Πέρση.[10]

33. Σαν τ' άκουσα, κοιτούσα ψηλά στον ουρανό περιμένοντας να πέσουν σταγόνες βροχής ανάκατες με αίμα, σαν εκείνες που σκόρπισε ο Δίας πάνω στον Σαρπηδόνα· δεν τις είδα, βέβαια. Μα ίσως να 'πεσαν πάνω στον νεκρό, κι οι άλλοι, μες στη μάχη και στον κουρνιαχτό και στα αίματα από τα φονικά, να μην είδαν τίποτα.

34. Ω, ναοί και βωμοί και αγάλματα που τώρα σας διώχνουν μέσα από τα ανάκτορα! Εκείνος σας είχε ξαναστήσει όρθια για να σας έχει από κοντά μάρτυρες των πράξεών του, και τώρα σας πετούν έξω με τρόπο εξευτελιστικό αυτοί που διακηρύσσουν ότι εξαγνίζουν τον τόπο. Εσύ που 'κανες τόσα δάκρυα να χυθούν για σένα, δάκρυα που δεν ήταν «της μιας μέρας» μόνο, αλλά όπως λέει ο ποιητής, «*όσο κυλούν τα ποτάμια κι όσο ψηλώνουν τα δέντρα*»[11] θα βαστάξει η θλίψη όπου βύθισες τους ανθρώπους.

35. Κάποιον που ήρθε κι ανάγγειλε το θάνατό σου, οι άνθρωποι τον λιθοβολήσαν επί τόπου, θαρρείς κι ήταν αυτός ο φονιάς ή θαρρείς και ανάγγειλε πράγματα αδύνατα, ότι πέθανε κάποιος από τους θεούς. Άνθρωπος που περνούσε πλάι από τον τάφο του παιδιού του δίχως να βουρκώνει, σαν αντίκρυσε το άγαλμά σου τα μάτια του ευθύς γέμισαν δάκρυα· άλλοι σ' έλεγαν παιδί τους κι άλλοι σ' έλεγαν πατέρα, όμως για όλους ήσουν ο προστάτης.

36. Αχ, πώς ορφάνεψε η γη, που άρρωστη υπέφερε και συ σαν καλός γιατρός την θεράπευσες, για να την αφήσεις με-

τά να ξανακυλίσει στον πυρετό και στις παλιές της αρρώστιες. Αχ, έρημα γηρατειά μου, διπλή συμφορά που σας βρήκε! Θρηνώ μαζί με τους άλλους για τον βασιλέα, όμως θρηνώ και για το σύντροφο και φίλο μου.

37. Βιαζόσουν να με βοηθήσεις να αναγνωριστεί ως νόμιμος κληρονόμος ο νόθος γιος μου,[12] και εγώ το ανέβαλλα, γιατί πίστευα πως θα πέθαινα πριν από σένα και ότι θα τον υπερασπιζόσουν εσύ. Μα οι Μοίρες αλλιώς τ' αποφάσισαν. Κι ενώ ετοίμαζα μιαν ομιλία που θα 'ταν το φάρμακο που θα σ' έκανε να συμφιλιωθείς με την πόλη,[13] έφυγες και τα λόγια δεν ειπώθηκαν.

38. Κι έχω τώρα γίνει ολωσδιόλου ανήμπορος να γράφω λόγους, σαν κάτι μητέρες που τις βρήκαν μεγάλες δυστυχίες κι έμειναν στείρες. Και, ναι, είχα χάσει τελείως τα λογικά μου και με πολύ κόπο κατάφερα πάλι να συνέρθω.

Όμως καλύτερα θα 'ταν να μείνω βυθισμένος σε πλήρη άγνοια και να περιφέρω την τρέλα μου αντί για την θλίψη μου. Γιατί κανένας θεός πια δεν μεταμορφώνει τον άνθρωπο που υποφέρει σε πέτρα, σε δέντρο, σε πουλί.

Προς τον Βασιλεα Θεοδοσιο
Υπερ των Ελληνικων Ναων

Πολλές φορές, Βασιλιά, όταν σου πρόσφερα συμβουλές στο παρελθόν, σου φάνηκε πως εξέφρασα σωστές απόψεις· και σε πείσμα εκείνων που έλεγαν και επιδίωκαν τα αντίθετα, υπερίσχυσαν οι δικές μου παραινέσεις, όντας ορθότερες. Με την ελπίδα αυτή, έρχομαι και τώρα να κάνω το ίδιο. Και μακάρι τώρα, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, να καταφέρω να σε πείσω· αν όχι, μη θεωρήσεις εμένα που σου απευθύνω αυτά τα λόγια εχθρό της πολιτείας σου· αν μη τι άλλο, υπολόγισε πόσο με έχεις τιμήσει στο παρελθόν και σκέψου ότι θα ήταν παράδοξο να μη νιώθει ο ευεργετημένος μεγάλη αγάπη για τον ευεργέτη του. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο πιστεύω ότι πρέπει να σε συμβουλέψω πάνω σε θέματα για τα οποία νομίζω ότι θα μιλήσω σωστά. Ίσως ο μόνος τρόπος να σου ανταποδώσω την τιμή, είναι οι λόγοι μου και ό,τι απορρέει απ' αυτούς.

2. Σε πολλούς θα φανεί πολύ επικίνδυνο το ότι θα απευθυνθώ σε σένα για να επιχειρηματολογήσω υπέρ των ναών και να υποστηρίξω ότι οι ναοί δεν πρέπει, όπως συμβαίνει τώρα, να παθαίνουν κακό. Όμως μου φαίνεται πως όσοι έχουν τέτοιους φόβους, κάνουν λάθος ως προς τον χαρακτήρα σου. Γιατί είναι, νομίζω, χαρακτηριστικό των οργίλων και των δύστροπων ανθρώπων, το να καταφεύγουν κατευθείαν στην τιμωρία όταν λέγεται κάτι που δεν τους αρέσει· ενώ ο ήπιος, ο φιλάνθρωπος και πράος άνθρωπος -κι αυτά είναι τα δικά σου γνωρίσματα- απλώς αρνείται να δεχτεί μια συμβουλή που δεν την εγκρίνει. Γιατί όταν είναι στο χέρι του ακροατή το αν θα συμμορφωθεί ή όχι στα λόγια κάποιου, δεν είναι σωστό να αποφεύγει την ακρόαση, μιας και τίποτα κακό δεν πρόκειται να πάθει απ' αυτήν· αλλά ούτε και να εξοργίζεται και να τιμωρεί σε περίπτωση που δεν συμφωνεί, αν κάποιος βρήκε το θάρρος να εκφράσει αυτά που θεωρεί σωστά.

3. Σε παρακαλώ, λοιπόν, βασιλιά, να στραφείς σε μένα που σου μιλάω και να μη δίνεις σημασία σ' εκείνους που θα θελήσουν με χίλιους δυο τρόπους να μας αποπροσανατολίσουν, και σένα και μένα· γιατί πολλές φορές στο παρελθόν φάνηκε ότι ένα απλό νεύμα αυλικού στάθηκε πιο ισχυρό από τη δύναμη της αλήθειας. Και επιμένω ότι και κείνοι θα πρέπει να με αφήσουν ήσυχο να ολοκληρώσω τον λόγο μου χωρίς να με προπηλακίσουν· και κατόπιν ας προσπαθήσουν να ανατρέψουν τα λεγόμενά μου με λογικά επιχειρήματα.

4. Βασιλιά μου, οι πρώτοι άνθρωποι που εμφανίστηκαν πάνω στη γη, για να προστατέψουν τη ζωή τους έπιασαν τα υψώματα κι έμεναν σε σπηλιές και καλύβες, και καθώς είχαν αποκτήσει ευθύς εξ αρχής μιαν ιδέα για τους θεούς και καταλάβαν πόσο σπουδαίο πράγμα ήταν η εύνοια των θεών προς τους ανθρώπους, έφτιαξαν ναούς τέτοιους που θα περίμενε κανείς από ανθρώπους πρωτόγονους, καθώς και αγάλματα για τους ίδιους. Κι όταν προχώρησαν στη δημιουργία πόλεων κατέχοντας σε ικανοποιητικό βαθμό την τέχνη της οικοδόμησης, εμφανίστηκαν πολλές πόλεις, άλλες σε πρόποδες βουνών κι άλλες στις πεδιάδες, και σε κάθε πόλη, το πρώτο πράγμα που έχτιζαν μετά τα τείχη ήταν οι ναοί και τα ιερά. Γιατί πίστευαν πως με τέτοιους πολιούχους κυβερνήτες θα είχαν τη μεγαλύτερη ασφάλεια.

5. Όπου και να πας, σ' όλη την επικράτεια των Ρωμαίων, παντού αυτό θα βρεις· και στην Κωνσταντινούπολη ακόμα, υπάρχουν κάποιοι ναοί, αν και δεν τους αποδίδεται πλέον κανένας σεβασμός κι είναι βέβαια οι λίγοι που απόμειναν από τους πάμπολλους· παρ' όλα αυτά δεν έχουν αφανιστεί τελείως. Και ακριβώς χάρη στη συμμαχία τους με τους θεούς αυτούς, κατάφερναν οι Ρωμαίοι, εφορμώντας κατά των αντιπάλων τους να νικούν στις μάχες· και έχοντας υπερισχύσει, να παρέχουν στους ηττημένους έναν τρόπο ζωής καλύτερο από αυτόν που είχαν προηγουμένως, διώχνοντας κάθε φόβο και δίνοντάς τους μερίδιο συμμετοχής στην πολιτική ζωή.

6. Όταν ήμουν παιδί, ο ηγέτης[1] του στρατεύματος των Γαλατών, που στράφηκαν ενάντια στους θεούς που πρώτα προσκυνούσαν, νίκησε εκείνον[2] που είχε προσβάλει τη Ρώμη, κι αφού κατατρόπωσε και τον άνθρωπο που είχε δώσει νέα ζωή στις πόλεις,[3] ο ίδιος[1], θεωρώντας πως θα αποκόμιζε προσωπικό όφελος αναγνωρίζοντας κάποιον άλλον ως θεό, χρησιμοποίησε τις περιουσίες των ναών για να χτίσει την πόλη που επιθυμούσε. Δεν επέφερε, βέβαια, καμία αλλαγή στις καθιερωμένες λατρείες, αλλά οι ναοί υπέφεραν από φτώχεια· μπορούσε όμως κανείς να δει ότι γενικά όλες οι άλλες λειτουργίες τους εκτελούνταν στο ακέραιο.

7. Όταν η εξουσία πέρασε στον γιο του[4] (μάλλον το σχήμα της εξουσίας, γιατί την ίδια την εξουσία την είχαν άλλοι, οι οποίοι χάρη στην ανατροφή που του έδωσαν από μικρό παιδί, είχαν τη δυνατότητα να είναι ισοδύναμοι μ' αυτόν στα πάντα), εκείνος, βασιλεύοντας υπό τις διαταγές άλλων, σε πολλά πράγματα πείστηκε να ακολουθήσει κακή πολιτική, και επιπλέον απαγόρεψε τις θυσίες. Ο εξάδελφός του, ένας

---

1. Ο Μ. Κωνσταντίνος. (Ο Λιβάνιος αποφεύγει να αναφερθεί ονομαστικά στους αυτοκράτορες και καίσαρες του παρελθόντος, προτιμώντας μια σύντομη και υπαινικτική της άποψής του αναφορά σε πράξεις τους).
2. Τον Μαξέντιο.
3. Τον Λικίνιο.
4. Στον Κωνστάντιο (γιο του Μ. Κωνσταντίνου), που επί βασιλείας του είχε παραχωρήσει πολλές εξουσίες στους ευνούχους του παλατιού.

άνθρωπος που τον διέκριναν όλες οι αρετές,[1] τις επανέφερε. Κι όταν αυτός έχασε τη ζωή του στην Περσία (δεν θα μιλήσω τώρα για τα όσα έκανε και τα όσα έμελλε να κάνει), οι θυσίες παρέμειναν για κάποιο διάστημα αλλά, ύστερα από κάποια νεότερα συμβάντα, απαγορεύτηκαν από τους δύο αδελφούς.[2] Δεν απαγορεύτηκε όμως η προσφορά θυμιάματος. Αυτό το τελευταίο έχει επιβεβαιωθεί και από το δικό σου νόμο, πράγμα που μας κάνει περισσότερο να νιώθουμε ευγνωμοσύνη για ό,τι μας έχει παραχωρηθεί παρά να υποφέρουμε γι' αυτά που στερηθήκαμε.

8. Βέβαια εσύ ο ίδιος δεν έδωσες διαταγή να κλείσουν οι ναοί και δεν απαγόρεψες ούτε την είσοδο σε ναούς ούτε το ιερό πυρ των ναών ούτε το λιβάνι ούτε τις προσφορές άλλων θυμιαμάτων σε ναούς και δωμούς. Όμως εκείνα τα μαυροφορεμένα υποκείμενα που τρώνε περισσότερο κι από τους ελέφαντες και κατεβάζοντας αμέτρητα ποτήρια παρενοχλούν τους άλλους που συνοδεύουν το πιστό τους με τραγούδια, αυτοί που συγκαλύπτουν τις επιδόσεις τους στο φαγοπότι με μια τεχνητή χλωμάδα του προσώπου· αυτοί, ενώ ο νόμος παραμένει σε ισχύ, ορμούν πάνω στους ναούς κρατώντας ξύλα και πέτρες και σίδερα, και μερικές φορές χωρίς αυτά, με

1. Ο Ιουλιανός.
2. Εννοεί τους αδελφούς συμβασιλείς Βαλεντινιανό και Βάλενς.

χέρια και πόδια. Ακολουθεί η εκ του ασφαλούς λεηλασία,[1] το γκρέμισμα της στέγης, η κατεδάφιση των τοίχων, σπάσιμο των αγαλμάτων, αναποδογύρισμα των βωμών· κι οι ιερείς των ναών είναι υποχρεωμένοι να σωπαίνουν ή να πεθαίνουν. Κι αφού κατεδαφίσουν ένα ναό, σπεύδουν στον δεύτερο και στον τρίτο κι ύστερα στοιβάζουν τρόπαια πάνω σε τρόπαια, καταπατώντας το νόμο.

9. Τέτοιες πράξεις αποτολμούνται και μέσα σε πόλεις, όμως κυρίως στην ύπαιθρο. Κι είναι πολλοί αυτοί που κάθε φορά επιτίθενται· κι ύστερα από τα μύρια κακά που διαπράττουν τα σκορπισμένα πλήθη, συγκεντρώνονται και ζητούν αναμεταξύ τους λογαριασμό των πράξεών τους, και το 'χουν σε ντροπή να μην έχουν διαπράξει τα μεγαλύτερα αδικήματα. Ξεχύνονται στους αγρούς σαν χείμαρροι και μαζί με τους ναούς ερημώνουν και τους αγρούς. Γιατί όταν ένας αγρός στερηθεί το ναό του, πάει χαμένος, τυφλώνεται και πεθαίνει. Οι ναοί, βασιλιά, είναι η ψυχή των αγρών· οι ναοί πρωτοέδωσαν ζωή στους αγρούς, και από γενιά σε γενιά παραδόθηκαν στους σημερινούς ανθρώπους.

10. Σ' αυτούς αποθέτουν τις ελπίδες τους οι αγρότες, για τις γυναίκες ή τους συζύγους, για τα παιδιά τους, για τις αγελάδες, για τη γη που σπέρνουν και φυτεύουν. Κι όταν πα-

1. Μυσών λεία: ο,τιδήποτε μπορεί να ληστευτεί ατιμώρητα.

θαίνει τέτοιο κακό η ύπαιθρος, μαζί με τις ελπίδες των αγροτών χάνεται κι η προθυμία τους· γιατί πιστεύουν πως θα πάνε οι κόποι τους χαμένοι, αφού στερήθηκαν τους θεούς που θα βοηθήσουν ώστε οι κόποι τους να ευοδωθούν. Και όπως δεν δουλεύουν τη γη με την ίδια φροντίδα, ούτε κι η σοδειά μπορεί να είναι ίδια με πρίν· έτσι, και ο γεωργός γίνεται φτωχότερος και η είσπραξη φόρων μειώνεται. Γιατί ακόμα και να είναι κανείς πρόθυμος να αποδώσει φόρους, τον εμποδίζει η ίδια η αδυναμία του.

11. Να τι αντίκτυπο έχουν στις μεγάλες υποθέσεις του κράτους οι βιαιότητες που αποτολμούν ενάντια στον κόσμο της υπαίθρου οι άνθρωποι αυτοί που ισχυρίζονται ότι πολεμούν τους ναούς. Μόνο που ο πόλεμός τους είναι γι' αυτούς πηγή εισοδήματος· γιατί αρπάζουν όχι μόνο ό,τι βρίσκεται μες στους ναούς αλλά και τα υπάρχοντα των ταλαίπωρων αγροτών, την παραγωγή τους και τα ζωντανά. Και αποχωρούν τελικά οι εισβολείς κουβαλώντας τη λεία τους από τα μέρη που εκπόρθησαν. Και δεν τους φτάνει αυτό, αλλά σφετερίζονται και ξένα κτήματα, λέγοντας ότι η γη του τάδε γεωργού είναι περιουσία του ναού, και πολλοί έχουν χάσει έτσι πατρικές περιουσίες, επειδή προβάλλονται ψεύτικοι τίτλοι. Από τα δεινά των άλλων καλοπερνούν αυτοί, που ισχυρίζονται ότι κάνοντας νηστείες λατρεύουν το θεό τους. Κι αν κάποιοι από τα θύματά τους πάνε στην πόλη και βρουν τον «ποιμένα» (έτσι αποκαλούνται κάποιοι άνθρωποι όχι και τό-

σο αγαθοί) και κλαίγοντας του διηγηθούν τα όσα έπαθαν, ο «ποιμένας» αυτός επαινεί τους κακοποιούς και ξαποστέλνει τους παθόντες λέγοντάς τους πως είναι κερδισμένοι από πάνω, που δεν έπαθαν χειρότερα.

12. Κι όμως, βασιλιά, δικοί σου υπήκοοι είναι κι αυτοί· και σου είναι πιο χρήσιμοι από τους άλλους που εγκληματούν σε βάρος τους, όσο πιο χρήσιμος είναι ένας εργαζόμενος από έναν άεργο. Αυτοί είναι οι μέλισσες, ενώ εκείνοι οι κηφήνες. Κι όταν ακούνε πως σε κάποιο κτήμα υπάρχουν πράγματα προς αρπαγή, αμέσως κατηγορούν τον κτηματία ότι κάνει θυσίες και άλλα κακά, και ότι πρέπει να γίνει ένοπλη επέμβαση, και νάσου καταφθάνουν οι σωφρονιστές. Έτσι τις βαφτίζουν τις ληστείες τους, αν και η λέξη «ληστεία» είναι ανεπαρκής. Ο ληστής κοιτάει να ξεφύγει και αρνείται την πράξη του κι αν τον πεις ληστή θα το πάρει για προσβολή. Ενώ αυτοί περηφανεύονται και καμαρώνουν για τα κατορθώματά τους και τα διηγούνται σε όσους δεν τα γνωρίζουν, κι από πάνω έχουν και την αξίωση να ανταμειφθούν γι' αυτά.

13. Όμως τι άλλο είναι αυτό αν όχι πόλεμος κατά των γεωργών σε καιρό ειρήνης; Σε τίποτα βέβαια δεν μειώνει τις συμφορές τους το ότι τις παθαίνουν από συμπατριώτες τους, για να μη πω ότι είναι ακόμα πιο τρομερό, όσα περίγραψα παραπάνω να τα παθαίνεις σε καιρό ειρήνης απ' αυτούς που θα 'ταν φυσικό να τους έχεις συμμάχους σε ώρες πολέμου.

14. Μα τότε για ποιο λόγο διατηρείς στρατό, βασιλιά, και

τον εξοπλίζεις και κάνεις συσκέψεις με στρατηγούς, και άλλους τους τοποθετείς εκεί που είναι απαραίτητοι και σ' άλλους γράφεις επιστολές για επείγοντα ζητήματα ή τους στέλνεις απαντήσεις όταν σε ρωτάνε; Τι νόημα έχουν τα καινούρια τείχη κι η επίπονη δουλειά για να χτιστούν μες στο καλοκαίρι; Σε τι αποβλέπουν όλα αυτά; Τι είναι αυτό που επιτρέπει στους ανθρώπους της πόλης και της υπαίθρου να ζουν σε ασφάλεια, να κοιμούνται ήσυχοι και να μην τους ταράζει ο φόβος του πολέμου, αν όχι η πεποίθηση ότι ο κάθε ξένος εισβολέας θα πάρει δρόμο, παθαίνοντας μεγαλύτερο κακό από αυτό που θα 'χει προκαλέσει; Αν λοιπόν, την ώρα που εσύ κρατάς μακριά τους εξωτερικούς εχθρούς, κάποιοι από τους υπηκόους σου επιτίθενται ενάντια σε κάποιους άλλους υπηκόους σου και δεν τους αφήνουν να απολαμβάνουν κι αυτοί τα κοινά αγαθά, τότε αυτοί δεν καταπατούν τους κόπους σου, τις φροντίδες, τις προφυλάξεις σου; Μ' αυτές τις πράξεις τους δεν εναντιώνονται στη θέλησή σου;

15. Θα ισχυριστούν, βέβαια, ότι τιμωρούν αυτούς που κάνουν θυσίες και παραβαίνουν το νόμο που δεν τις επιτρέπει. Ψεύδονται, βασιλιά, όταν τα λένε αυτά. Από τα θύματά τους, που δεν είναι άνθρωποι της πιάτσας, κανείς δεν είναι τόσο θρασύς ώστε να 'χει την αξίωση να είναι υπεράνω του νόμου, και λέγοντας νόμο εννοώ τον νομοθέτη. Πιστεύεις πως οι άνθρωποι αυτοί, που δειλιάζουν μπροστά στη χλαμύδα του φοροεισπράκτορα, θα δείχναν περιφρόνηση στον ίδιο

το βασιλιά; Κι όμως, συχνά το περιβάλλον του Φλαβιανού[1] ακριβώς αυτά ισχυριζόταν, χωρίς ποτέ να αποδειχτεί τίποτα, ακόμα και μέχρι σήμερα.

16. Εμπρός λοιπόν, προκαλώ τους προστάτες αυτού του νόμου: ποιος από σας είδε κάποιον από τους ανθρώπους που τους αναστατώσατε τη ζωή, να κάνει θυσίες κατά τρόπο που απαγορεύει ο νόμος; Ποιος, είτε νέος είτε γέρος, άντρας ή γυναίκα, ποιος συγχωριανός που διαφωνεί μ' αυτούς που κάνουν θυσίες στους θεούς, ποιος γείτονας έκανε καταγγελία; Η έχθρα και ο φθόνος εύκολα θα μπορούσαν να σπρώξουν κάποιον να καταδώσει το γείτονά του με μεγάλη του χαρά. Όμως ούτε από γείτονες ούτε από άλλους ήρθε ποτέ κανείς, και ούτε πρόκειται να έρθει, γιατί φοβάται την ψευδορκία, για να μη πω το ξύλο που θα φάει εξ αιτίας της ψευδορκίας. Πού βασίζεται η ενοχοποίησή τους, αν όχι σε απλές διαβεβαιώσεις ότι έκαναν θυσίες; Όμως αυτές δεν είναι αρκετές για το βασιλιά.

17. Δηλαδή δεν έκαναν θυσίες; θα ρωτήσετε. Ναι, έκαναν και με το παραπάνω. Αλλά για το φαγητό τους το έκαναν οι άνθρωποι, για το μεσημεριανό ή για το γλέντι τους, και τα μοσχάρια τα έσφαζαν σε άλλο μέρος: κανένας βωμός δεν δέχτηκε προσφορά αίματος, κανένα κομμάτι του ζώου δεν αφέ-

1. Φλαβιανός: πατριάρχης της Αντιόχειας (381-404).

θηκε να καεί, δεν προηγήθηκε καμιά κανονική θυσία ούτε επακολούθησε σπονδή. Αν μερικοί άνθρωποι μαζευτούν σε μιαν ωραία τοποθεσία, κι αφού σφάξουν ένα πρόβατο ή ένα μοσχάρι ή και τα δυο, τα ψήσουν ή τα βράσουν και μετά στρωθούν καταγής και τα φάνε, δεν καταλαβαίνω, πού παραβαίνουν το νόμο.

18. Γιατί αυτά, βασιλιά, δεν τα 'χεις απαγορέψει δια νόμου· απαγορεύοντας μία συγκεκριμένη πράξη, επιτρέπεις όλες τις υπόλοιπες. Έτσι, αν οι άνθρωποι αυτοί έπιναν όλοι μαζί καίγοντας κάθε λογής θυμιάματα, δεν παρέβαιναν κανένα νόμο, ακόμα κι αν έκαναν φιλικές προπόσεις με τραγούδια και εκκλήσεις στους θεούς. Εκτός κι αν πρόκειται να αρχίσουμε συκοφαντίες σε βάρος της ιδιωτικής ζωής του καθενός.

19. Ήταν έθιμο, στις γιορτές να μαζεύονται πολλοί χωρικοί μαζί στα σπίτια των γνωστών, να κάνουν θυσίες και έπειτα να γλεντούν. Όσο επιτρεπόταν αυτό, το έκαμαν. Και στη συνέχεια, εκτός από τις θυσίες, όλα τα άλλα παρέμειναν επιτρεπτά. Κι έτσι, όταν το 'θελε η μέρα, οι άνθρωποι ανταποκρίνονταν και την τιμούσαν, όπως τιμούσαν και τον οίκο του θεού, με τρόπο που δεν τους εξέθετε σε κίνδυνο. Κανείς τους δεν είπε ούτε άκουσε ούτε έπεισε ούτε πείστηκε ότι πρέπει να προσφερθεί θυσία. Και από τους εχθρούς τους, κανείς δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι παραβρέθηκε αυτόπτης μάρτυρας σε θυσία ή ότι έχει να παρουσιάσει κάποιον καταδότη.

Γιατί αν ήταν έτσι, ή αν υπήρχε κάποια άλλη απόδειξη, ποιος θα το ανεχόταν, να κάνουν οι ίδιοι συλλήψεις και να ωρύονται και να κατηγορούν, όχι στο δικαστήριο του Φλαβιανού αλλά στα αληθινά δικαστήρια; Θα μπορούσαν άνετα να θέσουν τέρμα στις θυσίες: αρκεί να έβγαιναν από τη μέση κάποιοι συγκεκριμένοι που θυσιάζουν.

20. Αλλά δεν το συνηθίζουν, θα πούνε, να παραδίδουν έναν άνθρωπο στους δημίους του, ακόμα κι αν έχει κάνει τα χειρότερα. Εγώ θα αφήσω κατά μέρος τον αριθμό των ανθρώπων που οι ίδιοι θανάτωσαν στη διάρκεια ταραχών, χωρίς καν να ντραπούν το κοινό τους όνομα· κι αυτό για να μη μου αντιτείνει κανείς ότι επρόκειτο για «αστόχαστες ενέργειες». Όμως όταν κυνηγήσατε ανθρώπους που με τις φροντίδες τους ανακούφιζαν από τη φτώχεια γέρους και γριές και ορφανά, με σωματικές αναπηρίες τα περισσότερα, αυτό δεν ήταν φόνος; Δεν ήταν θάνατος; Όταν τους καταδικάζεις να πεθάνουν με το χειρότερο θάνατο, από πείνα, δεν τους σκοτώνεις; Γιατί αν τους στερήσεις τα μέσα συντήρησης, το μόνο που τους απομένει είναι αυτό. Κι έπειτα, σκοτώνοντας εκείνους τους ανθρώπους (τους προστάτες τους) σκοτώνετε και αυτούς τους αθώους· όμως δεν θα σας περνούσε η ιδέα να το κάνετε αυτό αν όντως είχαν παραβεί το νόμο. Το ότι αποφεύγουν τα δικαστήρια είναι απόδειξη ότι οι άνθρωποι δεν έκαναν θυσίες. Σφάζοντάς τους έτσι χωρίς δίκη, ομολόγησαν ότι δεν είχαν επιβαρυντικά στοιχεία για το δικαστήριο.

21. Κι αν αρχίσουν να μου μιλάνε για τις βίβλους στις οποίες μένουν πιστοί, όπως ισχυρίζονται, εγώ θα τους αντιπαραθέσω τις φαύλες πράξεις τους. Γιατί αν δεν ήταν φαύλες, οι ίδιοι δεν θα ζούσαν τώρα μες στην πολυτέλεια. Και ξέρουμε τώρα ότι όπως περνούν τις μέρες περνούν και τις νύχτες τους. Δεν θα ήταν αφύσικο, όταν τη μέρα δεν έχουν κανέναν ενδοιασμό, να είναι φρόνιμοι τη νύχτα; Έχουν καταστραφεί τόσοι και τόσοι ναοί στην ύπαιθρο εξ αιτίας της θρασύτητας και της παράνοιάς τους, της δίψας για κέρδος και της έλλειψης αυτοσυγκράτησης.

22. Και να μια απόδειξη: υπήρχε στην Βέροια ένα χάλκινο άγαλμα του Ασκληπιού που είχε τη μορφή του ωραίου Αλκιβιάδη· σε τούτο το άγαλμα η τέχνη εξομοιωνόταν με τη φύση. Τόσο ωραίο ήταν, που ακόμα κι εκείνοι που το έβλεπαν καθημερινά δεν χόρταιναν να το κοιτάζουν. Κανείς δεν είναι τόσο ξεδιάντροπος ώστε να πει ότι γίνονταν θυσίες σ' αυτό το άγαλμα. Κι ωστόσο, βασιλιά, τούτο το άγαλμα που για να γίνει τόσο τέλειο χρειάστηκε τόσος κόπος αλλά και λαμπρότητα ψυχής, έχει πια γίνει κομμάτια, έχει χαθεί· το έργο του Φειδία το μοιράστηκαν αναμεταξύ τους χέρια πολλά. Για ποια προσφορά αίματος; Για ποια θυσία; Για ποια παράνομη λατρεία;

23. Κρίνοντας από την περίπτωση αυτή -όπου ενώ δεν είχαν να καταγγείλουν καμιά θυσία έκαναν κομμάτια τον Αλκιβιάδη, ή μάλλον τον Ασκληπιό, στερώντας την πόλη από

το στολίδι της-, θα πρέπει να πιστέψουμε ότι οι άνθρωποι αυτοί κινήθηκαν και στην ύπαιθρο κατά τον ίδιο τρόπο. Καμία θυσία δεν προσφέρθηκε στους ναούς εκείνους, όπου απλώς πήγαιναν και έβρισκαν ανάπαυση οι δουλευτάδες· κι ωστόσο γκρεμίστηκαν όλοι, μικροί και μεγάλοι. Κι αυτοί που τους στερήθηκαν μοιάζουν τώρα με ανθρώπους που τους ρίξαν από το καράβι στη θάλασσα.

24. Ποιοί αξίζει λοιπόν να τιμωρηθούν, αυτοί που τηρούν τους νόμους ή εκείνοι που στη θέση των νόμων βάζουν τις επιθυμίες τους; Αν είναι κακό πράγμα η ανυπακοή στα διατάγματά σου, βασιλιά, τότε οι άνθρωποι που δεν έκαναν θυσίες υπάκουσαν σ' αυτά, ενώ ακριβώς το αντίθετο έκαναν όσοι λεηλάτησαν περιουσίες που εσύ ο ίδιος όρισες να παραμείνουν στα χέρια των ιδιοκτητών τους· κι όσοι αυθαίρετα επέβαλαν τιμωρίες, οφείλουν να τιμωρηθούν γι' αυτό και για το ότι οι τιμωρίες που επέβαλαν ήταν τελείως ανάρμοστες, καθώς άφησαν ζωντανούς ανθρώπους που κατηγορούσαν, και κατέστρεψαν άψυχα πράγματα, τα οποία κανείς δεν είναι δυνατό να κατηγορήσει.

25. Επιπλέον, αν είχαν να κάνουν με κανένα φοβερό αδίκημα, υποχρέωσή τους ήταν να δείξουν ότι οι άλλοι αξίζει να τιμωρηθούν· όμως η επιβολή της τιμωρίας είναι δουλειά του δικαστή. Και το να βρεθεί δικαστής δεν ήταν καθόλου δύσκολο: όλες οι επαρχίες υπό την εξουσία τους βρίσκονται. Έναν δολοφόνο, οι συγγενείς του θύματος τον τιμωρούν μέσω

της απόφασης των δικαστών· οι ίδιοι οι συγγενείς απλώς μιλούν μες στο δικαστήριο. Κανείς τους δεν αρπάζει το σπαθί να το καρφώσει στον τράχηλο του δολοφόνου, χρησιμοποιώντας, αντί για το δικαστήριο, τα χέρια του. Το ίδιο ισχύει και για τους τυμβωρύχους, τους προδότες και τους άλλους εγκληματίες, χθεσινούς και αυριανούς· αντί για το σπαθί υπάρχει η καταγγελία, η μήνυση, το δικαστήριο.

26. Και φαντάζομαι ότι κι οι δικαστές επιθυμούν, οι τιμωρίες να επιβάλλονται από τους αρμόδιους που ορίζει ο νόμος. Ετούτοι εδώ όμως από μόνοι τους δίκαζαν όλους όσους κατηγορούσαν, κι αφού έβγαζαν την απόφαση αναλάμβαναν και το έργο του δήμιου. Και με τι σκοπό; Απαγορεύοντας στους ανθρώπους τη λατρεία των θεών, να τους κάνουν να μεταστραφούν στη δική τους πίστη. Μα αυτό είναι εντελώς ηλίθιο. Ποιος δεν το ξέρει, ότι εξαιτίας των παθημάτων τους οι άνθρωποι ένιωσαν για την πίστη τους μεγαλύτερο θαυμασμό απ' ό,τι πριν; Ακριβώς όπως οι ερωτευμένοι, που όταν τους είναι απαγορευμένη η ερωτική πράξη την κάνουν ακόμα πιο συχνά και νιώθουν μεγαλύτερο πάθος για το πρόσωπο που αγαπούν.

27. Αν πάλι το γκρέμισμα των ιερών ήταν αρκετό ώστε να αλλάξουν μυαλά οι άνθρωποι, τότε εσύ ο ίδιος θα είχες διατάξει να γκρεμιστούν εδώ και πολύ καιρό· γιατί θα σε χαροποιούσε μια τέτοια μεταστροφή. Ήξερες όμως ότι δεν το μπορούσες, γι' αυτό και δεν έβαλες χέρι στους ναούς. Όσο γι'

αυτούς (που κάνουν τις καταστροφές), αν έλπιζαν σε κάτι τέτοιο, θα ήταν σωστό να προχωρήσουν στις όποιες ενέργειές τους μαζί με σένα και να σου επιτρέψουν, ως βασιλέα, να μοιραστείς τις φιλοδοξίες τους. Θα ήταν καλύτερο, πιστεύω, να επιτύχουν τους σκοπούς τους με νόμιμες ενέργειες κι όχι παραβαίνοντας τους νόμους.

28. Κι αν σου πούνε ότι χάρη σ' αυτά τα κατορθώματά τους μερικοί άνθρωποι έχουν μεταστραφεί και τώρα μοιράζονται την ίδια πίστη μ' αυτούς, μη σου διαφεύγει ότι μιλούν για φαινομενικές και όχι αληθινές μεταστροφές. Οι άνθρωποι στην πραγματικότητα δεν απομακρύνθηκαν από τις ιδέες τους· απλώς έτσι λένε, όμως αυτό δεν σημαίνει ότι αλλαξοπίστησαν, αλλά ότι εξαπάτησαν τους άλλους. Φαινομενικά συμμετέχουν στις ομαδικές και στις άλλες εκδηλώσεις τους, όμως την ώρα που προσεύχονται, είτε δεν απευθύνονται σε κανένα θεό είτε απευθύνονται στους θεούς -μολονότι ο χώρος στον οποίο βρίσκονται δεν είναι ο κατάλληλος· πάντως αυτούς καλούν. Ακριβώς όπως στις τραγωδίες: ο ηθοποιός που παρουσιάζεται στη σκηνή ως τύραννος δεν είναι τύραννος, μον' είναι αυτός που ήταν πριν φορέσει τη μάσκα· έτσι κι ο καθένας μέσα του παραμένει αμετακίνητος, αφήνοντας στους άλλους την εντύπωση ότι έχει αλλάξει.

29. Τι καλό έχουν πετύχει λοιπόν, όταν πρόκειται μόνο για λόγια κι όχι για πράξεις; Σε τέτοια ζητήματα, βέβαια, χρειάζεται να πείθεις τον άλλον, όχι να τον εξαναγκάζεις. Κι

αυτός που χρησιμοποιεί εξαναγκασμό επειδή δεν μπορεί να πείσει, δεν πετυχαίνει τίποτα· απλώς έτσι νομίζει. Έχει ειπωθεί ότι κάτι τέτοιο είναι έξω από τους κανόνες και τις συνήθειές τους, ότι τιμούν την πειθώ και αποδοκιμάζουν τον εξαναγκασμό. Τότε γιατί σας πιάνει τρέλα με τους ναούς; Αν δεν μπορείτε να πείσετε, είναι ανάγκη να καταφεύγετε στη βία; Δεν είναι ολοφάνερο ότι έτσι παραβαίνετε τους δικούς σας κανόνες;

30. Αλλά το να μην υπάρχουν ιερά, ισχυρίζονται, είναι προς όφελος της χώρας και των ανθρώπων που την κατοικούν. Εδώ, βασιλιά, χρειάζεται να μιλήσω χωρίς περιστροφές, όμως φοβάμαι πως θα ενοχλήσω κάποιους ανωτέρους μου. Ας συνεχίσω όμως τον λόγο μου, μιας και το μόνο πράγμα που απαιτείται απ' αυτόν είναι η αλήθεια.

31. Ας μου πει κάποιος απ' αυτούς τους ανθρώπους που παράτησαν τις λαβίδες, τα σφυριά και τ' αμόνια[1] για να 'χουν την αξίωση να μας κάνουν διαλέξεις περί του ουρανού και των βασιλέων του: ποιούς ακολουθούσαν οι Ρωμαίοι στο ξεκίνημά τους, κι από μικροί και ταπεινοί που ήσαν πρώτα, κατόρθωσαν τα μέγιστα; Το θεό ετούτων εδώ ή τους θεούς στους οποίους είναι αφιερωμένοι οι ναοί κι οι βωμοί και που μέσω των μάντεων, άκουγαν οι Ρωμαίοι τους ορισμούς τους για το

---

1. Ομηρικός στίχος (Οδύσσεια, Γ' 434) που χρησιμοποιόταν για να υποδηλώσει τον απαίδευτο, τον χειρώνακτα.

τι έπρεπε να πράξουν και τι όχι; Κι ο Αγαμέμνονας που έκανε τόσες και τόσες θυσίες σαλπάροντας για την Τροία, δεν εξασφάλισε την επιστροφή του, άδοξη ή όχι, όταν η Αθηνά επινόησε τα μέσα για το σκοπό αυτό; Και πριν απ' αυτόν, μήπως δεν ξέρουμε ότι κι ο Ηρακλής που λεηλάτησε την ίδια πόλη, κέρδισε την υποστήριξη των θεών προσφέροντάς τους θυσίες;

32. Κι ακόμα, η λαμπρή νίκη του Μαραθώνα δεν οφείλεται τόσο στους δέκα χιλιάδες Αθηναίους όσο στον Ηρακλή και στον Πάνα, και η θεϊκή Σαλαμίνα, όχι τόσο στα τριακόσια καράβια των Ελλήνων όσο στους Ελευσίνιους συμμάχους που εσπευσαν στη ναυμαχία υπό τους ήχους των ιερών τους ύμνων. Θα μπορούσε κανείς ν' αναφέρει αμέτρητους πολέμους που η έκβασή τους κρίθηκε από τους θεούς· και, μα το Δία, και εποχές ειρήνης και ησυχίας.

33. Και το σημαντικότερο: εκείνοι που περισσότερο απ' όλους φαίνονται να καταφρονούν τους θεούς, χωρίς να το θέλουν, τους έχουν τιμήσει. Ποιοί είναι αυτοί; Μα ακριβώς εκείνοι που δεν τόλμησαν να απαγορέψουν τις θυσίες στη Ρώμη. Κι όμως, αν γενικά οι θυσίες είναι μια ανοησία, γιατί δεν απαγορεύτηκε αυτή η ανοησία; Αν είναι και βλαβερές, ένας λόγος παραπάνω. Αν όμως στις θυσίες που γίνονται εκεί βασίζεται η σταθερότητα της αυτοκρατορίας, τότε θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι παντού οι θυσίες είναι προς όφελός μας, και ότι πρέπει να προσφέρουμε στους θεούς της Ρώμης

τις μεγαλύτερες τιμές και μικρότερες στους θεούς της υπαίθρου ή και των άλλων πόλεων· ακόμα κι αυτό, θα το δεχόταν οποιοσδήποτε λογικός άνθρωπος.

34. Σ' ένα στρατό δεν είναι ίση η συνεισφορά όλων, όμως πάνω στη μάχη ο καθένας απ' τη μεριά του όλο και κάτι προσφέρει. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και με τους κωπηλάτες: δεν έχουν όλων τα χέρια την ίδια δύναμη, όμως κι αυτός που υστερεί σε δύναμη κάπως συντελεί. Κι από τους θεούς, άλλος ενισχύει τη δύναμη της Ρώμης, άλλος είναι σωτήρας μιας πόλης που βρίσκεται υπό την εξουσία της, κάποιος άλλος προστατεύει έναν αγρό και φροντίζει για την ευημερία του. Ας υπάρχουν, τότε, ναοί παντού, αλλιώς ας το ομολογήσουν αυτοί (οι αξιωματούχοι) ότι είναι δυσμενής η στάση σου απέναντι στη Ρώμη, αφού της επιτρέπεις να κάνει πράγματα που θα την ζημιώσουν.

35. Και δεν διατηρήθηκαν οι θυσίες μοναχά στη Ρώμη[1], αλλά και στην μεγάλη πόλη του Σέραπη, την Αλεξάνδρεια, που χάρη στο πλήθος των καραβιών της οι σοδειές της Αιγύπτου γίνονται κοινή περιουσία όλων των ανθρώπων. Κι η σοδειά της Αιγύπτου είναι έργο του Νείλου και προς τιμήν του Νείλου γίνονται γιορτές όπου τον προτρέπουν να πλημμυρίσει τα χωράφια· κι αν δεν διοργανωθούν οι γιορτές στην εποχή που πρέπει κι απ' αυτούς που πρέπει, ο Νείλος δεν πρόκειται να πλημμυρίσει. Έχω την αίσθηση ότι, ξέροντάς το αυτό εκείνοι που θα 'θελαν ακόμα και τις γιορτές να απα-

γορέψουν, δεν τις απαγορεύουν, παρά επιτρέπουν να γίνονται σύμφωνα με τα παλιά έθιμα οι γιορτές προς τιμήν του ποταμού, που του ανταποδίδουν τις ευεργεσίες.

36. Τι θα γίνει, λοιπόν; Επειδή δεν υπάρχουν παντού, σε κάθε αγρό, ποτάμια σαν τον Νείλο να ευεργετούν τη γη, δεν θα πρέπει να υπάρχουν ούτε ναοί, και θα πρέπει να παθαίνουν οι ναοί ό,τι αποφασίσουν ετούτοι οι ευγενείς; Με χαρά θα τους έθετα το ερώτημα: θα τολμήσουν να βγουν μπροστά να πουν ότι πρέπει να πάψουν οι γιορτές του Νείλου και να μη μετέχει η γη, να μη σπέρνεται, να μη θερίζεται, να μη βγάζει στάρι κι ούτε να μεταφέρονται τα προϊόντα της παντού σ' όλο τον κόσμο, όπως τώρα; Αν υπ' αυτές τις συνθήκες δεν ανοίγουν το στόμα τους, με τη σιωπή τους αναιρούν τους ισχυρισμούς τους. Γιατί όποιος δεν λέει ότι ο Νείλος πρέπει να στερηθεί τις τιμές που του αποδίδονται, συμφωνεί ότι οι τιμές προς τους ναούς είναι προς όφελος των ανθρώπων.

37. Όταν λοιπόν επικαλούνται τον ιερόσυλο,[1] -αφήνω κατά μέρος το ότι εκείνος δεν εμπόδισε τις θυσίες-, τους ρωτώ, ποιός άλλος τιμωρήθηκε τόσο βαριά για τη στάση του απέναντι στις περιουσίες των ναών, είτε κάνοντας ο ίδιος κακό[2]

2. Υπονοεί τα οικογενειακά εγκλήματα του Μ. Κωνσταντίνου: τη θανάτωση με βασανιστήρια της γυναίκας του Φαύστας και τη δολοφονία του γιου του Κρίσπου.

στον εαυτό του είτε υποφέροντας ακόμα και μετά το θάνατό του, που οι άνθρωποι της οικογένειάς του επιτεθήκαν ο ένας στον άλλο και δεν απόμεινε κανένας; Κι όμως θα 'ταν πολύ καλύτερο γι' αυτόν, να βρεθούν στην εξουσία οι απόγονοί του παρά να μεγαλώσει με καινούρια οικοδομήματα η πόλη που 'χει πάρει τ' όνομά του, τη στιγμή που όλοι οι άνθρωποι -εκτός από κείνους που ζουν μέσα σε χυδαίες απολαύσεις- καταριούνται την ευημερία που οι ίδιοι της παρέχουν μένοντας φτωχοί.

38. Κι όταν μετά απ' αυτόν μιλούν για τον γιο του και την καταστροφή που προκάλεσε στους ναούς -παρ' ότι δεν ήταν λιγότερο κοπιαστική η κατεδάφιση απ' ό,τι η οικοδόμησή τους· τόσο ήταν δύσκολο να αποκολλήσουν τη μια από την άλλη τις πέτρες που 'χαν σφιχτοδεθεί μεταξύ τους- όταν λοιπόν μιλούν γι' αυτά, εγώ προσθέτω κι από πάνω ότι εκείνος πρόσφερε τους ναούς σα δώρα στους αυλικούς του, θαρρείς και χάριζε κανένα άλογο ή δούλο ή σκυλί ή κύπελο χρυσό· όμως τα δώρα αυτά ήταν μοιραία και γι' αυτούς που τα χάρισαν και γι' αυτούς που τα πήραν. Έζησε όλη του τη ζωή μες στό φόβο, τρέμοντας τους Πέρσες: όπως τα παιδιά φοβούνται τον μπαμπούλα, αυτός φοβόταν κάθε άνοιξη την επίθεση που θα δεχόταν. Αυτοί είτε πέθαναν δυστυχισμένοι χωρίς παιδιά και διαθήκη είτε θα ήταν καλύτερα να μην είχαν καθόλου παιδιά.

39. Μέσα σε τέτοια ατιμία, μέσα σε τέτοιο μεταξύ τους

πόλεμο ζουν τα παιδιά τους τριγυρνώντας ανάμεσα στους κίονες των ναών και αυτοί οι ναοί είναι, νομίζω, η αιτία γι' αυτή τους την κατάσταση. Τέτοια υλικά μέσα ευημερίας παρέδωσαν στα παιδιά τους αυτοί οι φιλοχρήματοι. Και τώρα οι άνθρωποι που οι αρρώστιες τους χρειάζονται το χέρι του Ασκληπιού, οδηγούνται στην Κιλικία,[1] όμως στέλνονται πίσω άπραγοι εξαιτίας των προσβολών που υπέφερε αυτός ο τόπος. Πώς είναι, λοιπόν, δυνατόν να μην αποχωρούν βλαστημώντας τον υπεύθυνο γι' αυτά;

40. Τέτοια πρέπει να είναι η ζωή του βασιλιά, ώστε ακόμη και μετά θάνατον να τον μνημονεύουν με επαίνους· και τέτοιος βασιλιάς ξέρουμε πως ήταν ο διάδοχός του στο θρόνο[2] που θα κατατρόπωνε τους Πέρσες, αν η προδοσία δεν εμπόδιζε τα σχέδιά του· σπουδαίος όμως είναι ακόμη και στο θάνατό του. Γιατί πέθανε με δόλο, όπως ο Αχιλλέας, όμως δοξάζεται όπως εκείνος, για τα έργα που έκανε πριν πεθάνει.

41. Και αυτή είναι η ανταμοιβή του απ' τους θεούς στους οποίους απέδωσε ναούς, τιμές, τεμένη, βωμούς και θυσίες. Απ' αυτούς έμαθε ότι επρόκειτο να πεθάνει μόλις θα ταπεί-

---

1. Οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς Ευσέβιος και Σωζωμενός αναφέρουν ότι ο ναός-θεραπευτήριο του Ασκληπιού στην Κιλικία καταστράφηκε επί Μ. Κωνσταντίνου και ξαναχτίστηκε επί Ιουλιανού. Όπως γράφει στην *Αυτοβιογραφία* του ο Λιβάνιος, νοσηλεύτηκε και ο ίδιος εκεί, το 367.
2. Ο Ιουλιανός.

νωνε την περηφάνεια των Περσών και με τη ζωή του εξαγόρασε τη δόξα του, αφού κυρίεψε πολλές πόλεις, κατέστρεψε πολλή γη και έμαθε τους διώκτες να τρέπονται σε φυγή, ενώ, όπως όλοι γνωρίζουμε, σκόπευε να δεχτεί πρεσβεία που θα διαμήνυε την υποταγή των εχθρών. Γι' αυτό, λοιπόν, καλοσώρισε με χαρά το τραύμα και ευχαριστιόταν να το βλέπει, και χωρίς να δακρύζει ο ίδιος, κατηγορούσε αυτούς που έκλαιγαν επειδή δεν πίστευαν ότι το τραύμα του ήταν πολύ καλύτερο απ' τα γηρατειά. Και οι πολλές πρεσβείες των εχθρών από την εποχή του και μετά οφείλονται σ' αυτόν, όπως και το ότι οι Αχαιμενίδες προτίμησαν τις διαπραγματεύσεις και όχι τον πόλεμο, οφείλεται στο δέος που τους προκάλεσε. Αυτός ήταν που αποκατέστησε τους ναούς για τους θεούς, αυτός που έκανε έργα αξέχαστα, αξέχαστος και ο ίδιος.

42. Εγώ περίμενα ο προκάτοχός του να γκρεμίσει, να καταστρέψει και να κάψει τους ναούς του εχθρού -μιας και είχε διακηρύξει την καταφρόνια του προς τους θεούς-, αν και θα ήταν καλύτερα να λυπηθεί τους ναούς και την περιουσία των εχθρών· περίμενα όμως άξια να υπερασπιστεί τους δικούς μας ναούς που φτιάχτηκαν με πολύ κόπο, χρόνο, με πολλή δουλειά και πολλά χρήματα. Γιατί, αν με κάθε τρόπο πρέπει να προστατεύουμε τις πόλεις μας, αν οι πόλεις μας χρωστούν τη λαμπρή τους φήμη περισσότερο στους ναούς και αν αυτοί οι ναοί είναι, μετά την αίγλη των ανακτόρων, το κυριότερο θέλγητρό τους, πρέπει να τους φροντίζουμε και με

ζήλο να τους διατηρούμε στο σώμα των πόλεων. Όπως και να 'χει, είναι οικοδομήματα, ακόμη κι αν δεν χρησιμοποιούνται ως ναοί. Η φορολογία απαιτεί, νομίζω, φοροεισπράκτορες: αφήστε, λοιπόν, τον ναό να υπάρχει (ως χώρος συγκέντρωσης εισφορών), και μην τον καταστρέφετε. Ας μην θεωρούμε πως είναι έγκλημα να κόβει κανείς το χέρι ενός ανθρώπου, ενώ είναι ανεκτό να βγάζει τα μάτια των πόλεων. Ούτε να θρηνούμε για την ερείπωση που προκαλούν οι σεισμοί, όταν τις καταστροφές που θα προκαλούσε ένας σεισμός τις κάνουμε εμείς οι ίδιοι.

43. Οι ναοί, όπως και άλλα πράγματα, είναι περιουσία των βασιλιάδων. Σκέψου, όμως, αν είναι συνετοί, όσοι από μόνοι τους αφανίζουν αυτό που τους ανήκει. Αυτός που πετάει τα λεφτά του στη θάλασσα, έχει χάσει τα λογικά του· αν ένας καπετάνιος κόψει το παλαμάρι που συγκρατεί το καράβι ή διατάξει σ' ένα ναύτη να πετάξει το κουπί του στη θάλασσα, θα τον περάσουν για άρρωστο. Αν τώρα ένας άρχοντας βλάψει έστω και ελάχιστα μια πόλη, θεωρείται μεγάλος ευεργέτης της; Γιατί πρέπει να καταστρέφει κάτι που είναι δυνατό να αλλάξει τη χρήση του; Μα δεν είναι εξευτελιστικό για ένα στρατό να πολεμά να γκρεμίσει τα ίδια του τα τείχη και ο υπεύθυνος στρατηγός να τον διατάζει να στραφεί ενάντια σε πανύψηλα οικοδομήματα, που ανεγέρθηκαν πριν από πολύ καιρό με μεγάλο ζήλο και που η αποπεράτωσή τους ήταν γιορτή για τους τότε βασιλιάδες;

44. Και ας μην σκεφτεί κανείς πως αυτή είναι μια κατηγορία εναντίον σου, βασιλιά. Στα σύνορα με την Περσία βρίσκεται κατεδαφισμένος ένας ναός που όμοιός του δεν υπήρχε, αν κρίνουμε απ' όλους όσους τον είδαν. Τόσο μεγάλο τον είχαν χτίσει, με πέτρες τεράστιες, που κάλυπτε τόση γη όση και η πόλη. Μέσα στο φόβο του πολέμου, ήταν τουλάχιστον αρκετό για τους κατοίκους ότι αν οι εχθροί κυρίευαν την πόλη, δεν θα έπαιρναν τίποτα περισσότερο, αφού δεν θα μπορούσαν να καταλάβουν το ναό εξαιτίας ενός ισχυρού περιβόλου που αντιστάθηκε σε κάθε πολεμική μηχανή. Επιπλέον, ανεβαίνοντας στη στέγη του μπορούσε κανείς να παρατηρεί ένα μεγάλο μέρος της εχθρικής χώρας, πράγμα που είναι σπουδαίο πλεονέκτημα για τους εμπόλεμους. Άκουσα μάλιστα κάποιους να μαλώνουν για το ποιος ναός έκανε το μεγαλύτερο θαύμα, αυτός που δεν υπάρχει πια ή ο ναός του Σέραπι πού εύχομαι να μην πάθει κι αυτός τα ίδια.

45. Αλλά αυτός ο καταπληκτικός ναός, -ας μη πω για τα κρυφά θέλγητρα της οροφής του και τα σιδερένια αγάλματα που έχουν χαθεί στο σκοτάδι, μακριά απ' το φως του ήλιου- αυτός ο ναός χάθηκε και πάει, προς λύπη αυτών που τον είδαν και προς ανακούφιση αυτών που δεν τον είδαν, γιατί σ' αυτές τις περιπτώσεις είναι άλλο πράγμα να βλέπεις κι άλλο να ακούς. Πράγματι, αυτοί που δεν τον είδαν δοκίμασαν και τα δύο αισθήματα: λύπη για το γκρέμισμά του και ανακούφιση για το ότι δεν τον είχαν δει.

46. Όμως αν κάποιος εξετάσει το πράγμα προσεκτικά, δεν ευθύνεσαι εσύ γι' αυτό αλλά ο άνθρωπος που σε παραπλάνησε,[1] ένας αχρείος, μισητός στους θεούς, δειλός και φιλοχρήματος και πληγή για την γη που τον δέχθηκε όταν γεννήθηκε. Ένας άνθρωπος που επωφελήθηκε απ' το παράλογο φέρσιμο της τύχης, έκανε κατάχρηση της τύχης του, υποδουλώθηκε στη γυναίκα του και της έκανε όλα τα χατήρια κι ήταν η γυναίκα του το παν γι' αυτόν. Κι εκείνη πάλι είχε ανάγκη να υπακούει στο κάθε τι τους ανθρώπους που δίνουν τέτοιες διαταγές και που αποδεικνύουν την αρετή τους με το να ζουν ντυμένοι στα πένθιμα και ακόμη περισσότερο με το να φοράνε ρούχα από τσουβάλια.[2]

47. Τέτοια κλίκα σε εξαπάτησε, σε ξεγέλασε, σε παρέσυρε και σε παραπλάνησε. Μα εδώ ακόμα και θεοί έχουν εξαπατηθεί πολλές φορές, όπως μαθαίνουμε από τα παιδιά των θεών (*σ.τ.μ.: τους ποιητές*). Εξαπολύοντας λοιπόν κατηγορίες ότι οι άλλοι δήθεν θυσιάζουν σφάγια, τόσο κοντά τους που ο καπνός μπαίνει στα ρουθούνια τους, ότι τους απειλούν, ότι τους προκαλούν με κάθε τρόπο, ότι κομπάζουν πιστεύοντας πως τίποτα πιο δυνατό δεν μπορεί να τους εμποδίσει· με τέτοια μυθεύματα, τέτοια τεχνάσματα και τέτοιες επινο-

---

1. Ο Λιβάνιος αναφέρεται στον έπαρχο Κυνήγιο.
2. Εννοεί τους μοναχούς.

ημένες ιστορίες, ικανές να προκαλέσουν το θυμό του, εξώθησαν τον πιο πράο από τους βασιλιάδες να συμπεριφερθεί με τρόπο που δεν αρμόζει στον χαρακτήρα του, αφού ό,τι πραγματικά τον διακρίνει είναι η φιλανθρωπία, η συμπόνια, ο οίκτος, η πραότητα, η επιείκεια και η θέληση να σώζει παρά να καταστρέφει. Όμως παρ' ότι υπήρξαν κι εκείνοι που μίλησαν δικαιότερα, ότι δηλαδή αν όντως συνέβαινε τέτοιο πράγμα, έπρεπε να επιβληθεί τιμωρία ώστε να προληφθεί η επανάληψή του, αυτός (ο Κυνήγιος), θεωρώντας αναγκαίο να κερδίσει έστω και μια πύρρειο νίκη, νίκησε με κάθε μέσο.

48. Δεν έπρεπε να βάλει τις προσωπικές του απολαύσεις πάνω απ' τα συμφέροντά σου ούτε να κοιτά πώς θα αποκτήσει επιρροή σ' αυτούς που λαθραία εγκαταλείπουν τη γεωργία[1] και ισχυρίζονται πως συνομιλούν στα βουνά με το δημιουργό του σύμπαντος· αντίθετα, έπρεπε να φροντίζει πώς η βασιλεία σου θα φανεί και ευγενική και αξιέπαινη σε όλους τους ανθρώπους. Όμως όταν πρόκειται για υλικές απολαβές και για να σου αδειάσουν τα ταμεία, μαζεύονται γύρω σου ένα σωρό φίλοι και επιτήδειοι και η βασιλεία σου σημαίνει πιο πολλά γι' αυτούς απ' ό,τι οι ίδιες οι ζωές τους· μα σαν έρθει η ώρα να συγκληθεί συμβούλιο όπου χρειάζεται να σου δεί-

1. Ο Λιβάνιος υπήρξε ο πρώτος που κατήγγειλε τους μοναχούς ως φυγόπονους και κοινωνικά παράσιτα.

ξουν την εύνοιά τους, η φιλία παραμερίζεται κι ο καθένας κοιτά να ικανοποιήσει το προσωπικό του συμφέρον.

49. Και αν κάποιος έρθει και τους ρωτήσει γιατί τα έκαναν αυτά, αρνούνται κάθε ευθύνη και απαντούν ότι έχουν ενεργήσει σύμφωνα με τις διαταγές του βασιλιά και ότι εκείνος οφείλει να απολογηθεί· τέτοια λένε. Αυτοί οφείλουν να μιλήσουν, αυτοί που δεν θα έχουν ποτέ καμιά δικαιολογία για τις πράξεις τους. Γιατί βέβαια ποια δικαιολογία μπορεί να υπάρξει για τέτοια κακά; Αυτοί μπροστά σε άλλους αρνούνται την ευθύνη γι' αυτή την πράξη, όταν όμως συναντιούνται κατ' ιδίαν μαζί σου ισχυρίζονται πως καμιά άλλη πράξη δεν ευεργέτησε τόσο πολύ τον οίκο σου. Μακάρι αυτοί που σε ανέδειξαν αρχηγό σε στεριά και θάλασσα να απαλλάξουν τον οίκο σου απ' αυτούς. Μεγαλύτερη προσφορά δεν θα μπορούσες να δεχτείς· γιατί οι υποτιθέμενοι φίλοι και προστάτες σου, με τα κακοπροαίρετα λόγια τους, εκμεταλλευόμενοι την εμπιστοσύνη σου για να σε βλάψουν, δεν δυσκολεύτηκαν να σου κάνουν ζημιά.

50. Αλλά θα τους εξετάσω για να αποδείξω την ενοχή τους σ' αυτά που μόλις ανέφερα. Πείτε μου: ποιος ο λόγος που γκρεμίσατε αυτό το μεγάλο ναό; Επειδή έτσι αποφάσισε ο βασιλιάς; Καλώς. Οπότε, οι καταστροφείς δεν έκαναν κανένα αδίκημα αφού έπραξαν σύμφωνα με τη θέληση του βασιλιά. Έτσι, όποιος έχει πράξει τα αντίθετα απ' αυτά που διατάζει ο βασιλιάς, δεν κάνει αδίκημα; Ε, λοιπόν, σ' αυτή την

κατηγορία ανήκετε εσείς, αφού για τα όσα κάνατε δεν ισχύει η παραπάνω δικαιολογία.

51. Για πείτε μου, γιατί ο ναός της Τύχης στέκεται σώος και αβλαβής καθώς και αυτός του Δία, της Αθηνάς και του Διόνυσου; Μήπως επειδή θέλατε να παραμείνουν αυτοί; Όχι, αλλά επειδή κανείς δεν σας έδωσε την εξουσία να ενεργήσετε εναντίον τους. Είχατε πάρει μήπως την εξουσία για εκείνους που καταστρέψατε; Όχι! Γιατί, λοιπόν, δεν πρέπει να τιμωρηθείτε; Πώς αποκαλείτε τις πράξεις σας ως επιβολή τιμωρίας όταν τα θύματα δεν έχουν κάνει τίποτα που να επιδέχεται κατηγορία;

52. Θα μπορούσες, εσύ βασιλιά, να εκδώσεις ένα διάταγμα: «Κανένας απ' τους υπηκόους μου να μην πιστεύει στους θεούς ούτε να τους τιμά ούτε να τους ζητά ευλογία για τον εαυτό του ή τα παιδιά του παρά μόνο σιωπηλά και κρυφά. Όλοι να τιμούν το θεό που λατρεύω εγώ, να παίρνουν μέρος στις τελετές προς τιμήν του, να προσεύχονται σ' αυτόν και να σκύβουν το κεφάλι κάτω απ' το χέρι του επισκόπου. Κι όποιος δεν υπακούει να θανατώνεται οπωσδήποτε.»

53. Θα ήταν εύκολο για σένα να εκδώσεις ένα τέτοιο διάταγμα, αλλά βέβαια αρνήθηκες να το κάνεις και δεν επέβαλες τέτοιο ζυγό στις συνειδήσεις των ανθρώπων. Θεωρείς αυτή τη θρησκεία καλύτερη απ' την άλλη, όμως κι η άλλη δεν είναι βέβαια ασεβής ούτε αιτία για δίκαιη τιμωρία. Ούτε βέβαια απέκλεισες τους πιστούς της απ' τα αξιώματα, αλλά

και τους έδωσες εξουσίες και συνέφαγες μαζί τους και συχνά μάλιστα ήπιες στην υγειά τους κι ακόμα και τώρα συναναστρέφεσαι με κάποιους, έχοντας την πεποίθηση πως εξυπηρετεί τα συμφέροντα της βασιλείας ένας άνθρωπος που ορκίζεται στους θεούς μπροστά σε άλλους και σε σένα. Δεν αγαναχτείς ούτε θεωρείς αυτούς τους όρκους σαν προσβολή απέναντί σου ούτε θεωρείς απαραίτητα κακόν άνθρωπο κάποιον που εναποθέτει τις μεγαλύτερες ελπίδες του στους θεούς.

54. Εσύ λοιπόν δεν μας καταδιώκεις, ακριβώς όπως εκείνος[1] που καταδίωξε τους Πέρσες με τα όπλα δεν δίωξε όσους υπηκόους του είχαν αντίθετες αντιλήψεις από τις δικές του. Τότε, γιατί μας καταδιώκουν αυτοί οι άνθρωποι; Με ποιο δικαίωμα κάνουν επιδρομές; Πώς απλώνουν οργισμένοι το χέρι πάνω σε ξένα κτήματα; Πώς μπορούν να καταστρέφουν και ν' αρπάζουν, και σ' όλα αυτά να προσθέτουν την ύβρη με το να καμαρώνουν γι' αυτές τους τις πράξεις;

55. Βασιλιά, αν εσύ επαινείς και διατάζεις τέτοιες πράξεις, εμείς θα τις ανεχτούμε, όχι χωρίς λύπη, αλλά θα δείξουμε πως ξέρουμε να υπακούμε. Αν όμως οι άνθρωποι αυτοί, χωρίς δική σου άδεια, στραφούν ενάντια σε ό,τι έχει γλυτώσει μέχρι τώρα ή σε ό,τι βιαστικά αποκαταστάθηκε, να ξέρεις

1. Ο Ιουλιανός.

πως οι κτηματίες θα υπερασπιστούν και τους εαυτούς τους και το νόμο.

ΠΡΩΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Λιβάνιος: ο πολυγραφότερος συγγραφέας της αρχαιότητας, ο μεγαλύτερος ρήτορας και σοφιστής του αιώνα του (4ος μ. Χ.), το «σταθερό πρότυπο ύφους για όλους τους μεταγενέστερους (βυξαντινούς) ρήτορες, δασκάλους και ανθρώπους των γραμμάτων», δάσκαλος ο ίδιος του Μεγ. Βασιλείου, του Ιω. Χρυσοστόμου αλλά και του Ιουλιανού. Το τεράστιο σε όγκο έργο του αποτελεί μιαν από τις σημαντικότερες ιστορικές πηγές της Ύστερης Αρχαιότητας.

Σε μια εποχή που η ανθρωπότητα διάβαινε το κατώφλι του Μεσαίωνα, ο Λιβάνιος όρθωσε το ανάστημά του για να υπερασπιστεί τον Ελληνικό Πολιτισμό και ήρθε σε σύγκρουση με τον μισαλλόδοξο σκοταδισμό των πιστών του χριστιανικού δόγματος ...

Στην Ελλάδα, το όνομα και το έργο του παραμένουν εδώ και αιώνες στην αφάνεια και η «επίσημη» φιλολογία τον αγνοεί σκανδαλωδώς.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ *θύραθεν*